

ЎЗБЕКИСТОН ССР МАОРИФ МИНИСТРЛИГИ
С ОРЖОНИКИДЗЕ НОМИДАГИ ХУРМАТ БЕЛГИСИ ОРДЕНЛИ
БУХОРО ДАВЛАТ ПЕДАГОГИКА ИНСТИТУТИ

ОХУНЖОН САФАРОВ

БОЛАЛАРНИ
ЭРКАЛОВЧИ
ЎЗБЕК ХАЛҚ
ҚЎШИҚЛАРИ

ТОШКЕНТ
ЎЗБЕКИСТОН ССР «ФАН» НАШРИЕТИ
1983

Монографияда ҳали кенг жамоатчиликка маълум бўлмаган бой фактик материал асосида болаларни эркакларчи ўзбек халқ поэзияси намуналарининг жанр табиати, генезиси эволюцияси ғоявий-бадний таҳлил жараёнида ойдинлаштирилади, шу жанрларга хос социал-этнографик хусусиятлар умумлаштирилиб, халқ педагогикасидаги аҳамияти кўрсатилади.

Монография илмий ходимлар, аспирантлар ҳамда олий ўқув юртлари филология факультетларининг ўқитувчи ва студентларига мўлжалланган.

М а с ъ у л м у ҳ а р р и р:

филология фанлари кандидати *Т. Мирзаев*

Т а қ р и з ч и л а р:

филология фанлари кандидатлари

Т. Қораев, Б. Саримсоқов

С $\frac{4603010200-2188}{М 355 (04)-83}$ 96—83

© Ўзбекистон ССР «Фан» нашриёти, 1983 й.

Болалар фольклорининг таркибий қисми бўлган бола ва она ўртасидаги хилма-хил муносабатларни акс эттирган халқ қўшиқларини ҳар томонлама ўрганиш жуда катта илмий ва тарбиявий аҳамиятга эга. Умумсовет фольклоршунослиги бу соҳада муайян ютуқларни ҳам қўлга киритди. Жумладан, рус болалар фольклоршунослигида оналик поэзияси тарзида гуруҳланган халқ қўшиқларини М. Н. Мельников эркалаш поэзияси¹ деб номлайди. Бундай номлашнинг афзаллиги шундаки, у оналик оғзаки поэзиясининг катталарга алоқадор жанрларини истисно этади.

Шуни ҳам айтиш керакки, фольклоршуносликда оналик поэзиясини болалар фольклори таркибига киритиш ёки киритмаслик ҳақида турли қарашлар мавжуд. Жумладан, Г. С. Виноградов бу гуруҳга мансуб асарлар ижодкори ва ижрочиси оналар бўлганидан уларни болалар фольклорига номансуб ҳисоблайди², И. О. Калица эса унга эътироз билдириб, «лирик мазмундаги қўшиқ бўлгани учун аллалардан ўзгаси»ни³ болалар фольклорига мансуб санайди. В. П. Аникин⁴, А. А. Кайев⁵, М. Н. Мельников⁶, шунингдек, молдаван болалар фольклори тадқиқотчиси Н. М. Бзешулар⁷ оналик поэзиясининг алла, эркалама, овутмачоқ, қизиқмачоқ каби намуналарини болалар фольклорига қўшади. Татар болалар фольклори тўпловчиси Н. Исәнбет ҳам мазкур

¹ Мельников М. Н. Русский детский фольклор Сибири. Новосибирск, 1970, с. 24.

² Виноградов Г. С. Народная педагогика. Иркутск, 1926, с. 29.

³ Калица И. О. Детский фольклор. Л., 1928, с. 31.

⁴ Аникин В. П. Русские народные пословицы, поговорки, загадки и детский фольклор. М., 1957, с. 88.

⁵ Кайев А. А. К характеристике современного устно-поэтического репертуара детей. — Ученые записки Орехово-Зуевского госпединститута. Т. IX. М., 1958, с. 92.

⁶ Мельников М. Н. Русский детский фольклор Сибири, с. 25.

⁷ Фольклорул копилор (Детский фольклор). Кишинев, 1978, с. 179.

жанрларга болалар фольклори намуналари сифатида қарайди⁸. Бунда уларнинг барчасини — мазкур жанрлардаги асарларни катталар, асосан, оналар ижод ва ижро этсалар-да, у фақат болаларгагина қаратилганлигини асос қилиб кўрсатадилар. Чиндан ҳам катталарни аллалаш, овутиш ёки эркалаш қанчалик эриш туюлишини инобатга олишнинг ўзиёқ бу фикрнинг тўғри эканлигини тасдиқлайди. И. О. Капица «лирик мазмун»га эга бўлгани учун аллаларни катталар қўшиғи сифатида алоҳида гуруҳга; эркалама, оутмачоқ ва қизиқмачоқларни алоҳида гуруҳга ажратади. Бизнингча, бу таснифдаги ноаниқлик аллаларнинг барчасига лирик қўшиқ сифатида қараб, уни катталар қўшиғига қўшишдир. Ҳолбуки, оналар қўшиғи тарзида алланинг фақат болаларгагина куйланиши мантиқига суянилса, бунинг устига лирик характери ҳам шу мантиққа бўйсундирилганлиги эътиборга олинса, унинг болалар фольклорига мансублиги янада равшанлашади. Яна шуни таъкидлаш зарурки, ўзбек аллалари болаларнинг бешик даври билан қатъий боғланса, эркалама, оутмачоқ, қизиқмачоқлар бу давр билан нисбий боғланган. Чунки уларни бола 10—11 яшар бўлгунча куйлаш мумкин. Шу мулоҳазалар асосида ўзбек болаларини эркаловчи қўшиқларни ижро этиш ўрни, даври ва характерининг хусусиятларига кўра икки гуруҳга ажратамиз: 1. Бешик қўшиқлари. Бунга аллалар ва айтим-олқишлар киради; 2. Суйиш қўшиқлари. Бунга эркаламалар, оутмачоқлар, қизиқмачоқлар мансубдир.

⁸ Татар халқининг балалар фольклори. Казан, 1941, 39-бет.

Аллалар

Аллалар бешик қўшиқларининг кенг тарқалган анъанавий жанри ҳисобланади. Жаҳонда бирор халқ, миллат ёки элат йўқки, уларнинг тилида алла куйлан-маса... Русларда «байки» ёхуд «баюшки»¹ деб юритилувчи бундай қўшиқлар туркманларда «ҳувдилар»², татарларда «алли-балли»³, қорақалпоқларда «ҳейя-ҳейя»⁴, туркларда «нинни»⁵, форсларда «лоло», инглизларда «счадлесонг луллуби», немисларда «wiegelied», французларда «berceuse»⁶, ўзбек ва тожикларда «алла» аталарини билан машҳурдир. Бинобарин, алла жаҳон оналарининг меҳрга йўғрилган бир қадар фараҳбахш, аммо ўрни билан эса бир қадар ғамгин энг муқаддас қўшиғидир.

Аллалар ижтимоий-эстетик қимматига кўра икки вазифани бажаради: биринчиси, болаларни ухлатиш; аслида «алла» сўзининг луғавий маъноси ҳам аллалаш, овутиб, авайлаб ухлатишдан иборат. Бундай аллалаб овутиш ёки овутиб ухлатиш куйлаш жараёнида амалга оширилишида намоён бўлади. Худди шу аснода унинг иккинчи тарбиявий-эстетик моҳияти намоён бўлади: бу алланинг эмоционал таъсирчанлигидан келиб чиқувчи хусусияти бўлиб, болани куй оғушида ҳаёт билан таништириш, оҳанглар воситасида ҳаёт маъносини англашига йўл очиш, шу зайлда эстетик дидини ўстириш мақсадига қаратилганлигидир. Абу Али ибн Сино алланинг ана шу хусусиятини минг йил илгарийёқ пайқаб, шундай деган эди: «Боланинг мижозини кучайтирмоқ учун унга икки нарсани қўлламоқ керак. Бири, болани секин-секин тебратиш, иккинчиси, уни ухлатиш учун одат бўлиб қол-

¹ Даль В. Толковый словарь живого великорусского языка. Т. I, М., 1955, с. 57.

² *Халыз ага*. Ашгабат, 1975, 21-бет.

³ Татар халкының балалар фольклоры, 41-бет.

⁴ Қарақалпақ халық қосықтары. Нөкис, 1965, 21-бет.

⁵ Соçик. Edebiyiti Antolojisi. Ankara, 1957, 3-бет.

⁶ Капица И. О. Детский фольклор, с. 34.

ган музика ва аллалашдир. Шу иккисини қабул қилиш миқдорига қараб боланинг танаси билан бадантарбияга ва руҳи билан музикага бўлган истеъдоди ҳосил қилинади»⁷. Улуғ ҳаким «болани секин-секин тебратиш»нинг бадантарбия билан боғлиқлигини махсус таъкидлаётган экан, умуман тебратишни, айтайлик, фақат бешикда⁸ тебратишнигина эмас, балки беланчак — алвонжда ёки ўтириб олиб иккала оёқни параллель чўзганча устига солинган ёстиқда болани тебратиб алла айтишни, тикка турган ҳолда бағирга босиб тебратишни ёинки елкасига бир маромда қоқиб туриб алла айтишни ҳам кўзда тутган. Аммо бу жараёнлар алласиз бажарилиши ҳам мумкин, шунчаки тебратиб туриб, бола ухлатилади. Шуниси ҳам борки, бу жараёнлар ҳар бир халқнинг этнографик хусусиятлари билан ҳам чамбарчас боғлиқ. Айтайлик, ўзбек ёки тожикларда алланинг куйланиш оҳанги тебратишнинг мувозанати ва ритмига мос бўлиб, бунда ҳатто тебратилаётган нарса бешикми ёки беланчаклигигача, бош қашинми ёки елка қоқишгача — ҳаммасининг алла оҳангига мутаносиблигига қатъий риоя қилинади. Французларда алла шақилдоқ жўрлигида куйланиши ҳақида Л. Бек-де-Фукьере ёзган маълумотлар⁹ ҳам бор. Ўзбекларда ҳам бешик ё беланчакка шақилдоқ боғлаш одати бўлса-да, тебраниш ритмига мос овоз билангина аллага жўр бўлинади, французларда алла куйи шақилдоқ аккомпонентлигида ҳосил қилиниши билан ажралиб туради.

Абу Али ибн Синонинг аллага оид мулоҳазалари мазкур жанр генезисини белгилашда ҳам ғоят қимматлидир. Аллаларнинг Ибн Сино замонидаёқ Ўрта Осиёдагина эмас, балки у кезган Ўрта ва Яқин Шарқ мамлакатларида яшовчи халқлар орасида муҳим аҳамият касб этганлиги, ўз анъанавий хусусиятларига эга мустақил жанр сифатида кенг тарқалганлигини туркий халқлар ўртасида унинг «балу-балу» номи билан юритилиши хусусидаги «Девону луғотит турк»¹⁰да берилган

⁷ Абу Али ибн Сино. Тиб қонунлари. 1-китоб. Тошкент, 1959, 293-бет.

⁸ Қаранг: Фозилов И. Бешик ва унинг зарари. Тошкент, 1962.

⁹ Қаранг: Бек-де-Фукьере Л. Игры древных. Киев, 1890, с. 43.

¹⁰ Маҳмуд Кошғарий. Девону луғотит турк. Уч томлик. III том. Тошкент, 1963, 251-бет.

маълумот ҳам тасдиқлайди. Алишер Навоий ҳам Фарҳоднинг бешикдаги аҳволини шундай тасвирлайди:

Аруси чарх тун-кун доя кирдор,
Бўлиб ҳар таври ҳолидин хабардор.
Бешик даврида чинию хитойи
Бўлуб юз иўш лаб достонсаройи.
Кўзининг нози элдин элтиб уйқу,
Аига уйқу кетурмакка навоғу¹¹.

Кўриниб турганидек, шоир алла айтувчини *навоғу* дея таърифлайди. Бу билан феодал жамияти тараққий этган шароитда алла айтиш тадрижини маълум даражада эътироф этади. Болалар фольклори тадқиқотчиси Ғ. Жаҳонгиров «Алишер Навоий эса алла айтишни *навоғу* деб атади»¹², — дея талқин қилади. Ҳолбуки, *навоғу*¹³ алла тушунчасини эмас, балки алла айтувчи — аллачи маъносини англатади. Бу фактнинг қиммати шундаки, Фарҳод тарбияси билан шуғулланувчилар сафида махсус аллачи ёхуд алла айтувчи энага ҳам бўлганлигини тасдиқлайди. Ана шу тасдиқ, ўз навбатида, алла ижрочилигининг махсус санъат — навоғулик даражасида тадрижий такомилга эришганлигини, шу соҳа билан шуғулланувчиларнинг навоғу сифатида алоҳида эътибор қозонганликларини яққол кўрсатади. Рус болалар фольклоршунослигида¹⁴ эътироф этилганидек, аллалар ҳали ибтидоий жамоа тузуми давридаёқ куйлана бошланган. Шундай бўлгач, минг-минг йиллик тарихий тараққиётнинг қайсидир босқичида, Навоий хабаридагидек, унинг ўз куйчилари, профессионал аллачилар — навоғулар етишиб чиққанига шубҳаланишнинг ҳожати йўқ, албатта. Тўғри, бизда илгариги даврларда аллалар ёзиб олинмаганидан конкрет фактлар асосида бу фикримизни тасдиқлаш имкониятига эга эмасмиз. Аммо жаҳон маданияти тараққиётига салмоқли ҳисса қўшган уч буюк сиймонинг — Абу Али ибн Сино, Маҳмуд Қошғарий ва Алишер Навоийларнинг ҳар бири, гарчи уларни тарих тақозоси бир-бирларидан юз ва ҳатто беш юз йиллик муддат масофасида ажратиб турса-да, аллага мурожаат этишлари — алланинг узоқ замонлардан бери

¹¹ Алишер Навоий. Хамса. Тошкент, 1960, 174-бет.

¹² Жаҳонгиров Ғ. Ўзбек болалар фольклори. Тошкент, 1975, 14-бет.

¹³ Навоий асарлари луғати. Тошкент, 1972, 445-бет.

¹⁴ Мельников М. Н. Русский детский фольклор Сибири, с. 29.

халқ турмушига, болалар тарбиясига кенг ва чуқур сингиганлигидан далолат беради.

Шунга қарамай, ўзбек оналарининг «сутда қорилган» ва меҳрга йўғрилган муқаддас аллаларини тўплаш ва ўрганиш асрлар оша ҳеч кимнинг хаёлига келмади. Ҳатто рус фольклоршунослигида ҳам бу ишга фақат XIX асрнинг бошларидагина киришилди. И. П. Сахаров тўплаган фольклор материаллари асосида 1839 йилда чоп этилган «Рус халқ қўшиқлари»¹⁵ тўпламига киритилган аллалар шу соҳадаги дастлабки изланишлар эди. Кейинчалик бу соҳада П. В. Шейн¹⁶, П. А. Бессонов¹⁷, Е. А. Покровский¹⁸, Н. Левицкий¹⁹ ва бошқалар тўпловчилик ва ноширлик ишларини амалга оширдилар. Йиғилган материалларни системага солиш, улар асосида алланинг жанр табиатини аниқлаш, тараққиёт хусусиятларини илмий-эстетик планда ўрганишга ҳам киришилди. Бу жиҳатдан А. Ветуховнинг «Халқ бешик қўшиқлари»²⁰ асари жиддий қадам бўлди.

Яна шуниси ҳам эътиборлики, рус фольклористлари ўз халқ аллаларини бошқа халқларнинг аллалари билан қиёсий ўргана бошладилар. Жумладан, А. Ветухов бир қадар реакцион миллатчилик позициясида турган бўлса-да, рус, украин, белорус, поляк ва форс аллалари хусусиятларини умумлаштиришга интилди. В. Жуковский эса Эрондаги ўтроқ ва кўчманчи халқлар бешик қўшиқлари ҳақида махсус тадқиқот яратди²¹. Форс аллаларига онд бу кузатишларга салкам бир аср тўлаётганига қарамай, улар тожик ва ўзбек аллалари орасидаги талай муштаракликларнинг тарихий илдизларини аниқлаш учун ҳамон актуалдир. Аммо аллаларни тўплаш, нашр этиш ва илмий-эстетик жиҳатдан

¹⁵ Сахаров И. П. Песни русского народа. Ч. IV. СПб., 1839.

¹⁶ Шейн П. В. Сборник народных детских песен. игр и загадок. М., 1898.

¹⁷ Бессонов П. А. Детские песни. М., 1868.

¹⁸ Покровский Е. А. Детские игры преимущественно русские. М., 1887.

¹⁹ Левицкий Н. Народные колыбельные песни. Харьковский сборник. В. II, 1888.

²⁰ Ветухов А. Народные колыбельные песни. М., 1892. Бу тадқиқот аслида «Этнографическое обозрение» журналининг 1892 йилги 12-сонин 131—134; 13-сонин 127—142; 14-сонин 96—115-бетларида босилган.

²¹ Жуковский В. Колыбельные песни и причитания оседлого и кочевого населения Персии. Журнал Министерства Народного Просвещения за 1889 г., кн. 1-я.

ўрганиш соҳасида рус фольклористикаси XIX аср охирида анча ўсган бўлса-да, бу жараён XX аср бошларида ҳам стихияли характер касб этди. Шунга қарамай, айрим тадқиқотлар юзага келди. Бунда Г. Добряковнинг «Бешик қўшиқлари ҳақида»ги мақоласини²² эътироф этиш мумкин.

Фақат Улуғ Октябрь ғалабаси бу соҳадаги изланишларнинг чинакам интенсив тус олишига йўл очди. Натижада 20—30-йиллардаёқ рус болалар фольклорини ўрганиш соҳасида жиддий ишлар амалга оширилди. Г. С. Виноградов²³, И. О. Капица²⁴, Т. Н. Ломаченкова-лар²⁵ бу ишни янги босқичга кўтардилар. Улуғ Ватан уруши шиддатли давом этиб, ғалаба уфқи кўрина бошлаган 1944 йилда Н. М. Элиаш «Рус бешик қўшиқлари»²⁶ номли кандидатлик диссертациясини ёқлади. Бунда у аллаларнинг келиб чиқиши ва совет давридаги тараққиёт хусусиятларини кўрсатишга интилди.

Урушдан кейинги йилларда эса аллалар ҳақидаги назарий қарашларни системалаштиришда В. П. Аникин²⁷ ва М. Н. Мельниковлар²⁸нинг хизматлари катта бўлди.

Рус фольклорист-этнографлари СССРдаги бошқа халқлар, миллатлар ва этник группаларнинг фольклорини ўрганишга ҳам эътибор бера бошладилар. С. Андреев, Е. Пешчеровалар 20-йилларда ўзбек ва тожик халқлари этнографияси ва фольклорларига оид кузатиш ишларини олиб бордилар. Бу сафга Ғози Олим Юнусов, Ҳоди Зариф, Ғулом Зафарий, Элбек каби ўзбек олимлари ҳам қўшилдилар.

Ғози Олим Юнусов ўзбек алласига оид кузатишларини 1926 йилда эълон қилди²⁹. Бу мақола ўзбек фольклористлари диққатини аллаларни ёзиб олиш ва ўрганишга қаратганлиги билан диққатга сазовордир.

²² Добряков Г. О колыбельных песнях. — «Вестник воспитания». М., 1914, с. 145—156.

²³ Виноградов Г. С. Детский фольклор и быт. Иркутск, 1925.

²⁴ Капица И. О. Детский фольклор. Л., 1928.

²⁵ Ломаченкова Т. Н. Девочки-няни. — «Детский быт и фольклор». Сб. I. Л., 1930, с. 28—84.

²⁶ Элиаш Н. М. Русские колыбельные песни (Опыт классификации фольклорного жанра). Канд. дисс. Сызрань, 1944.

²⁷ Аникин В. П. Русские народные пословицы, поговорки, загадки и детский фольклор. М., 1957, с. 98—102.

²⁸ Мельников М. Н. Русский детский фольклор Сибири.

²⁹ «Маориф ва ўқитғувчи», 1926, 4-сон.

Ана шу даъватга жавобан Ҳоди Зариф ва бошқалар ўзбек аллаларини ёзиб олиш ва нашр этишга киришдилар. 1939 йилдаёқ Ҳоди Зариф 95 сатрдан иборат алла текстини эълон қилишга муваффақ бўлди³⁰.

Аммо ўзбек аллаларини тўплаш, нашр этиш ва ўрганиш ишлари Улуғ Ватан урушидан кейинги йилларда, хусусан, 60 ва 70-йилларда бир қадар жонланди. Бу соҳада, айниқса, ўзбек маросим қўшиқларининг тадқиқотчиси, таниқли фольклорист, Беруний мукофоти лауреати Музайяна Алавия³¹ самарали ишларни амалга оширди. У ўзбек аллаларининг ғоявий хусусиятларига бағишлаб илмий-ташвиқий мақолалар ёзди, 200 сатр атрофида оригинал алла текстларини эълон қилди.

Проф. Ҳ. Раззоқов эса Фарғона водийси аллаларини тўплаб, нашр этишга, қисман бўлса-да, эришди³². Ўзбек болалар фольклори тадқиқотчиси Ғани Жаҳонгиров эса ўзбек аллаларининг ёзиб олиниш ва ўрганлиш тарихига эътибор бериб, унинг жанр хусусиятлари ҳақида дастлабки мулоҳазаларни илгари сурди³³. Тожик болалар оғзаки поэзияси ҳақида баҳс юритган таниқли фольклорист Б. Шермуҳаммадов эса тожик аллаларини ўзбек аллаларига қўшибтириб ўрганишга аҳамият берди³⁴.

Ҳозирга қадар Ҳоди Зариф, Музайяна Алавия ва Ҳошимжон Раззоқовлар томонидан чоп этилган аллаларнинг умумий миқдори 676 сатрни ташкил қилади. Унинг 210 сатри такрорий нашр бўлиб, 460 сатри оригинал қисмдан иборат. Алла текстларини куйи билан нотага ёзиб олишга ҳам ҳеч ким эътибор бермаган. Ҳолбуки, рус фольклористикасида бу ишга XIX асрнинг иккинчи ярмидаёқ киришилганлиги ва унинг натижалари ҳақида Г. С. Виноградов хабар беради³⁵. Тўғри, кўп томлик

³⁰ Ўзбек фольклори. 1-китоб. Тошкент, 1939. 293—294-бетлар.

³¹ Алавия М. Ўзбек халқ қўшиқлари. Тошкент, 1959, 283—290-бетлар; Оқ олма, қизил олма. Ўзбек халқ қўшиқлари. Тошкент, 1972, 199—202-бетлар; Алавия М. Ўзбек халқ маросим қўшиқлари. Тошкент, 1974, 131—140-бетлар.

³² Гулёр. Фарғона халқ қўшиқлари. Тошкент, 1967, 139—146-бетлар.

³³ Жаҳонгиров Г. Ўзбек болалар фольклори. Тошкент, 1975. 14—20-бетлар.

³⁴ Шермуҳаммадов Б. Назми халқни бачагонаи тоҷик. Душанбе, 1973, саҳ. 79—86.

³⁵ Виноградов Г. С. Детский фольклор. — В кн.: Из истории русской фольклористики. Л., 1978, с. 184.

«Ўзбек халқ музыкаси»нинг бастакор М. Юсупов тўплаган ва нотага кўчириб, нашр эттирган 9-томида биргина алла тексти бор³⁶. Аммо Хоразм оналарининг алласи сифатида тақдим этилган бу қўшиқ тексти бошдан-охиргача ишқий-интим характерга эга. Унда ҳатто аллаларга хос темир қонунга айланган *алла, хуй-хуй* ёки *хуйди* нақорати ҳам йўқ. Худди шу фактлар Ғ. Жаҳонгировнинг «Халқ орасида бешик қўшиқлари ўзининг сон жиҳатидан кўплиги билан кўзга ташланмайдн»³⁷, — деган хулоса чиқаришига сабаб бўлганга ўхшайди. Кузатишлар эса, бешик қўшиқлари, жумладан, аллалар Ғ. Жаҳонгиров айтганчалик кам эмаслигини кўрсатади. Кейинги ўн йил давомида Бухоро область территориясидан 2000 сатрдан зиёдроқ алла текстларини ёзиб олди. Уларнинг 400 сатрга яқини тожик тилида, 300 сатрдан зиёдроғи диний характердаги аллалардир. 1600 сатр алладан яна 270 мисрачаси такрорий вариантлар улушига тўғри келса-да, композицион жиҳатдан анча такомиллашганлиги билан нашр этилган вариантларидан фарқ қилиб туради. Бу фақат биргина Бухоро областидан ёзиб олингани, холос. У ҳам ҳали тўлиқ эмас. Ўзбекистоннинг бошқа областлари аҳолиси репертуарида фольклористлар илғамаган аллалар қанча экан?.. Ахир ҳар бир хонадонда она бор. Она бор жойда эса алла куйланган. Ўтмишда шундай эди. Ҳозир бир қадар сусайган бўлса-да, давом этипти бу жараён. Ҳамма гап аллаларни ёзиб олиш, оммага етказиш ва уларни жиддий тадқиқ қилишдадир. Шу муносабат билан Расул Ҳамзатовнинг «Оналарни асранг» мақоласидаги тубандаги фикрини эслатиш ўринлидир: «Рост, оналарга қўшиқ ёзиш ва куйлаш ҳар бир шоирга ҳам насиб этганича йўқ. Лекин ўғлига муҳаббат ва умид қўшиғини куйламаган она оламда бўлмаса керак, албатта. Булар — она аллалари — санъатнинг бебаҳо хазинасига айланди. Аммо афсуслар бўлсинки, бу қўшиқлар турли нашрларда сочилиб ётибди ва ҳеч ким уларни бир жойга йиғишни ҳаёлига ҳам келтирмаётир. Нега бизнинг болалар нашриётимиз барча халқлар аллаларини тўплаб, уларни алоҳида китоб шаклида нашр этиши мумкин эмас? Бундай китоб бизнинг поэзиямизда ажойиб ҳоди-

³⁶ Ўзбек халқ музыкаси. Қўп томлик. 9-том. Тошкент, 1962, 201-бет.

³⁷ Жаҳонгиров Ғ. Ўзбек болалар фольклори, 16-бет.

са бўлиб қолмай, яна ҳам маърифий, ҳам тарбиявий қиммат касб этган бўларди. Бу ҳайратланарли китоб бўларди»³⁸. Кўриниб турибдики, Расул Ҳамзатов «барча халқлар аллаларини тўплаб» нашр этишни кун тартибига қўймоқда. Бизда эса ҳали ўз аллаларимиз бундай нашрга тайёр эмас. Шу камчиликларни бир қадар бартараф этишни кўзлаб, турли сочиқ нашрлардан ва ўз йиққанларимиздан 1560 сатрча ўзбек алласини саралаб, шулар асосида жанр табиатини белгиловчи хусусиятларини аниқлашга ҳаракат қилдик.

* * *

Аллалар, одатда, болаларнинг эмизикли давридан то уч ёшни тўлдиргунига қадар айтилади. Уларнинг боланинг ана шу ёши билан боғланиши қатъий бўлиб, бу хусусият фақат бешик қўшиқларигагина хосдир. Шу сабабли аллаларни она сути билан боғлашлари ҳам бежиз эмас. Ҳа, аллада она сутининг тиниқлиги, покизалиги бор. Унинг мўътабарлиги шундан. Бунга чақалоқнинг маъсумлиги, поклиги, бегуноҳлиги, безаволлиги, мусаффолиги ва норастанлиги қўшилиб, аллалар яна бир қадар муқаддаслаштирилган. Натижада алла ҳам бора-бора «халқ қўшиғи» сифатида илоҳийлаштирилган:

Алланинг оти ҳақдир,
Ҳақдаи дилактар³⁹ кўпдир,
Етирса⁴⁰ дилагимни, алла,
Ўлсам армоним йўқдир.

Қоракўллик етмиш беш яшар Зухра бинби Қиличова ўз армонларини аллада ана шундай куйлайди. У бизга она-ю бувилари ҳам шундай аллани куйлашганини, бу аллани аслида бувижонидан ўрганганлигини, битнобарин, бу ёдгор қўшиқ эканини айтди. Бу фактнинг икки қимматли томони бор:

Биринчидан, аллаларнинг узоқ яшовчанлиги масаласини равшанлаштиришга ёрдам беради. Чиндан ҳам инсоният маънавий кашфиётининг ilk намуналаридан саналувчи аллалар беҳад қадимийдир. У оналарнинг минглаб авлодидан бир-бирига ўтиб, сайқал топиб, оналик меҳрини, армонини силсилавий боғлаб келаётган

³⁸ «Комсомольская правда», 26 августа 1979 г.

³⁹ *Тилактар*.

⁴⁰ *Етқирса*.

кўприк қўшиқдир. Аллаларнинг бу қадар узоқ яшовчанлиги сабаби, А. Ветухов таъкидлашича, уларда оналик қалбининг, аёллик маҳзунлигининг барқ уриб туришидадир⁴¹. Худди шу хусусият аллаларнинг нафақат болаларга, балки ҳатто катталарга ҳам ёқимлилигини, қолаверса, ҳар бир хонадонда куйланишини ва хуш кўрилишини таъминлаган.

Иккинчиси, диний таассуб туфайли аллаларда томир отган ҳазинлик, ўта руҳий синиқлик тарихий илдизларнинг ислом таъқиби билан алоқадорлиги томони. Ўз-ўзидан равшанки, минг йиллар давомида мусулмон оламининг муқаддас шаҳарларидан бири бўлиб, «қуввати исломи дин» даражасида эътироф этилган кўҳна Бухорода она алласининг илоҳийлаштирилиши, унда ўта ҳазин диний оҳангнинг намоён бўлиши табиий эди. Бу реакцион мотив Баҳоваддиндан нажот кутиш оҳангида Бухоро аллаларида, Шохимардондан мадад исташ оҳангида Фарғона аллаларида ва бошқа «муқаддас жой»лар номи билан боғлиқ ҳолда кўриниб турса-да, аслида улар халқнинг диний таассуб исканжасида кечган ўтмишини эслатади. Бундай реакцион мотивдаги аллаларнинг бугунга қадар айрим кекса онахонлар репертуарида сақланаётганлигига сабаб ҳам ўша диний таассубнинг аҳён-аҳён бўлса-да, эскилик сарқити сифатида яшаётганлиги инерцияси оқибатидир, холос. Аммо бу мотив аллақачон инқирозга юз ўгирган.

Қандай маънавий эҳтиёж туфайли аллага зарурият сезилди? Бу саволга А. Ветухов шундай жавоб беради: «Она ўзининг туғма сезгирлиги билан бола учун фақат қўшиқ кераклигини... тинчлантирувчи, ёрқин ва монотон қўшиқ кераклигини англади. Шу зайлда алла шакли юзага келди. Ўша оналик сезгилари аллаларнинг қандай мазмунга эга бўлишини айтиб турдилар: унда оналик қалбида қандай кўтаринкилик бўлса — ҳаммаси бор»⁴². Бу фикрни М. Н. Мельников ҳам қувватлайди⁴³. Унингча ҳам, аллаларни оналар дунёсисиз, сезгиларисиз, ташвишларисиз тасаввур этиб бўлмайди, бироқ буларнинг барчаси, А. Ветухов ифодалганидек, туғма сезгирлик шаклидаги инстинктив тарзда эмас, балки

⁴¹ Ветухов А. Народные колыбельные песни, с. 132.

⁴² Ўша асар, 131-бет.

⁴³ Мельников М. Н. Русский детский фольклор Сибири, с. 28.

минг йиллар давомида оналарнинг неча-неча авлодлари ҳаёт тажрибалари сифатида, уларнинг қанчадан-қанча янглишувлари, ажралишлари, куйинишларидан туғилган аччиқ сабоқ сифатида юзага келган. Шу маънода аллалар «оналарнинг инстинктив фаолияти натижаси бўлмай, балки ижтимоий тажрибалар, ижтимоий онг маҳсули»⁴⁴ ҳисобланади. Улар, Максим Горький эътирофича, она-шоира билан ишчи-тарбиячининг бир сиймода бирлашган вақтида, асл, ўлмас поэзия сифатида ҳамма адабиётларнинг бошланғичи бўлиб вужудга келганлар⁴⁵. Зотан, аллаларда оналик меҳру саховати, дарду изтироблари, орзу-армонлари, севгию ҳижронлари, қувончу ўкинчлари, айрилиқу алданишлари поғона-поғона силсилавийликда ўсиб боради. Буни А. Ветухов рус аллалари мисолида оналик туйғуларининг уч босқичи⁴⁶ сифатида характерлаб, уларни бир-биридан шундай ажратиб кўрсатадики, бу ҳолни ўзбек аллаларида ҳам кўриш мумкин:

Бирини босқич. Бунда аллаларда болани ўраб олган муҳит ифодаси бўртиб туради, аниқроғи, бола билан боғлиқ предметлар: бешик, беланчак ва бошқалар таърифланади. Аммо бу поэтик таъриф она шахсий кечинмаларидан, оналик туйғуларидан холи бўлади. Шуниси ҳам борки, бу типдаги рус аллаларида болани уни ўраб олган муҳит билан таништиришга алоҳида эътибор берилган. Шу мақсадда турли-туман қушлар ва ҳайвонлар поэтик мақтовида уларнинг ҳам салбий, ҳам ижобий хусусиятларини кўрсатишган. Ўзбек аллаларида, асосан, бешик ёки беланчакнинг мақтови билан чекланилади, ҳайвонлар, қушлар ва ҳашаротлар поэтик таърифидан таркиб топган аллалар йўқ ҳисоби. Аммо ўзбек аллаларида, асосан, ҳайвонларнинг болалари ва қушлар номи билан алоқадор эркалаш оҳанги бор: болалар қўзичоққа, тойчоққа, тойлоқ ёки бўталоққа, суқсурга, лочинга қиёслаб эъзозланади. Бундай қиёслаш аслида ўша жониворларга бўлган самимий муносабатлар замирида табиийлик касб этган.

Иккинчи босқич. Бу хилдаги аллаларда бола тақдири асосий ўринда туради. Лекин энди она бола тақдирига

⁴⁴ Уша асар, ўша бет.

⁴⁵ Қаранг: Жаҳонгиров Ф. Ўзбек болалар фольклори, 15—16-бетлар.

⁴⁶ Ветухов А. Народные колыбельные песни, с. 133.

бефарқ қарай олмайди. Бола тақдирига боғлиқ ўй-кечинмалар онанинг шахсий кечинмалари фонида чуқурлаша боради: фикр бола атрофида айланса-да, унга оналик туйғулари ҳам аралаша боради. Аммо бу чуқурлашув ҳали бир қадар саёзроқ, аралашув эса бир қадар дахлсизроқ кечади. Бунга она қалбининг уйғона бошлаши ва ундаги тўлғониш даражаси сабабчи бўлади. Худди шу жараёнда алла оҳангига дидактик мотив синга боради. Ўзбек аллаларида бола тақдири билан боғлиқ дидактик мотив гоят сезиларли эканлигини алоҳида таъкидлаш лозим.

Учинчи босқич. Бундай аллалар аллагўйликнинг баланд босқичи маҳсуллари ҳисобланади. Чунки бу хилдаги аллаларда она қалбининг тўлғанишлари беҳад чуқурлашиб, энди у ўз туйғулари гирдобига ғарқ бўлиб қолади. Натижада энг азиз нарсаси — боласини ҳам унутиб қўяди. Ўзи билан ўзи овора бўлиб, боласи борлигини хаёлидан соқит қилади, дардларини, ташвишларини юрагидан сизилиб чиққан майин, лекин бир қадар ҳазинроқ; самимий, лекин бир қадар ҳорғинроқ монотон оҳангда куйлаб ёради, шу монотон оҳангдан таскин топгандай бўлади. Ўзбек аллачилигида бу хилдаги аллалар хийла кўп. Бунинг сабабини ўзбек оналари репертуарининг қашшоқлиги, бинобарин, оғзига қай бир қўшиқ тушса, унга алла нақоратини қўшиб куйлагани билан изоҳлаш тўғри эмас. Бу ўринда фольклорист М. Н. Мельниковнинг оналар репертуари бойигач, ундаги аллалар сони 3—7 тагача етгач, профессионал аллачилик босқичи шаклланади ва худди шу даврда она ўз туйғулари асирасига айланади, деган хулосаси асослидир⁴⁷. Ўзбек аллачилигида бу хилдаги аллаларнинг хийла кўплиги сабабини ҳам ана шу мантиққа суяниб изоҳламоқ даркор. Гарчи бугунги кунда бундай профессионал аллачиларни учратиш қийинроқ бўлса-да, ҳар ҳолда 2—3 тагача алла куйловчилар топилади. Эҳтимол, улуғ Навоий эътироф этган *навоғўлар* ўша даврнинг профессионал аллачилари бўлганликларидан бу хилдаги аллаларнинг кўпроқ яратилиши ва кенгроқ ёйилишига таъсир кўрсатгандирлар? Аммо ҳозирги оналар репертуарида аллалар миқдори, қай босқичга мансублигидан қатъи назар, кўп ҳолларда биттадан

⁴⁷ Мельников М. Н. Русский детский фольклор Сибири, с. 37.

ошмайди. Биз учун информаторлик вазифасини ўтаган 45 онахондан қирққа яқинининг фақат биргина алла тексини куйлай олганлиги бу фактни тасдиқлайди.

Аллалар фақат куйланади. Уларни шунчаки айтиш мумкин эмас⁴⁸. Монотон оҳанг барча ўзбек аллалари учун муштарак хусусиятдир. Аммо бу монотон оҳанг онанинг ижро пайтидаги ҳолати ва кайфияти билан чуқур боғлиқ. Она кайфияти чоғ кезларда алланинг монотон оҳангида хуш ёқувчи майин юмшоқлик майли сезилиб турса, хафа, изтироб чекаётганида маънос тортувчи ҳазинликка мойил бўлади. Ҳар иккала ҳолатда ҳам шу монотон оҳанг бола руҳига таъсир этади, қалбига ором бағишлайди, уни элитади. Биринчи ҳолатда боланинг серзавқ бўлиб ўсишига замин ҳозирланса, иккинчи ҳолатда боланинг руҳан маънослашувига асос солинадик, бу кейинчалик бола улгайганда, унинг характерида ўз асоратини, албатта, қолдиради.

Бола учун алланинг сўзи эмас, куйи ёқимли. Чунки у ҳали сўзини англамайди. Алладаги сўзлар она учун муҳим: улар — она қалбининг нидолари. Бир хил оҳангдаги куй бола маънавий эҳтиёжнинг дастлабки асосий қондиргичи сифатида хизмат эта бошлайди. Г. Добряков айтганидек, «Бола биринчи ойдалигидаёқ мусиқий идрокини — ритм ва оҳангни идрок эта олишини намоён этади; лекин ушга фақат мураккаб бўлмаган товушларнинг алмашиниши ритмикасиғина ўнғайдир»*. Бироқ шу монотон оҳанг турли хилдаги ҳаракатлар жўрлигидагина аллаларнинг композицион яхлитлигини таъминлайди. Чунки аллалар ҳар қандай ҳолатда ҳам жисмоний ҳара-

⁴⁸ Шу муносабат билан қизиқ бир воқеани эслатишга тўғри келади. Информаторимиз Саида буви Абдуллаева (1901 йилда туғилган, ҳозир Бухоро шаҳрида яшайпти)дан алла айтишни сўраганимизда, у невараси боғланган бешик ёнига бориб, уни теб-рата бошлади-да: — Мен аллани шундай айтолмайман. Бешикни тебратмасам, ёлимга келмайди. Фақат ашуладай куйлайман мен. Мен жуда берилиб кетиб, кўзимдан ёш оққанини сезмай қоламан. Кўнглим бузилиб, алланечук бўлиб кетаман. Бу ҳолимдан раҳматлик чолим, вой-бўй, эзлиб кетдим-у, болаларни эритиб юборма тагин, дея кулардилар. Ингшитир аллангни, «Мурғак»ни айтсанг-чи, дер эдилар. Шу дашномдан ўзимга келиб, «Мурғак»ни айта бошлардим. Шунда болаларим яшнаб ухлаб қоларди, — дея эслади. Сўнг алла айтишга киришди. Чиндан ҳам у алла айтмади, уни куйлади, шундай куйладик, унинг ҳазин селида эриб кетиш мумкин эди.

* Добряков Г. О колыбельных песнях. — «Вестник воспитания». М., 1914, с. 145—146.

кат, ҳам психик фаолият билан узвий боғлиқдир. Жисмоний ҳаракат боланинг муттасил ўсишини, организмнинг физиологик чиниқишини рағбатлантирувчи муҳим восита бўлса, аллаларнинг монотон оҳанги эса шу жисмоний ривожланишни маънавий ривожланишга улайдиган канал бўлиб, бола психик фаолиятини активлаштиришга хизмат қилади.

Шуни айтиш керакки, ўзбек фольклоршунослигида аллаларнинг композицион бутунлигини сўз, оҳанг ва ҳаракат бирлигида, шу компонентларнинг ўзаро мантикий алоқадорлигида қўриш ҳанузгача илмий таомилга кирганича йўқ. Жумладан, таниқли фольклоршунос М. Алавия «Алла асосан тўртликдан ташкил топган бўлса ҳам, баъзан аллаловчи тўлқинланиб кетса, давом эттириб, бошқа мисраларни ҳам қўшиб юборади ва бир-бирига яқин бир қанча тўртликларни айтиб, бу билан ўзининг тилак, армонини изҳор этади»⁴⁹, — деган мулоҳаза билан унинг структурал хусусиятларини маълум маънода чеклаб қўйган. Ҳақиқатан, тўртлик шаклидаги банд ўзбек аллаларининг етакчи структурал компонентидир, аммо бу барча ўзбек аллалари нуқул тўртлик шаклидаги бандлардан иборат ёки ёлғиз тўртликнинг ўзидангина ташкил топган дейиш тўғри эмас. Чунки ўзбек оналари репертуарида шунчаки, ёлғиз тўртликдангина иборат аллалар қаторида учлик, бешлик ёки ёлғиз олтилик шаклидаги аллалар ҳам, шунингдек, учлик, бешлик, олтилик, еттилик ва саккизлик шаклидаги бир неча банддан таркиб топган ягона ғоявий-эстетик мазмунга эга аллалар ҳам мавжуд. Бу хилдаги строфик хилма-хиллик онанинг аллани куйлаётган вазиятдаги кайфиятининг натижаси бўлиб, бу кайфиятда ифодаланиши кўтилган ниятнинг салмоғига, йўналишига боғлиқ. Ўзбек аллаларида шундай ички бир мантиқ борки, у қайсидир бир ишорада ҳаракат, оҳанг ва мазмун бирлигини таъминлаб туради. Шу фикрнинг далили сифатида қуйидаги аллани келтирамыз:

Алла-ё алла,
Оппоқ қизим, алла.
Қаймоқ қизим, алла.
Гўзал қизим, алла,
Асал қизим, алла.
Оқча қизим алла,
Зогча қизим, алла.

⁴⁹ Алавия М. Ўзбек халқ маросим қўшиқлари. Тошкент, 1974, 132-бет.

Санам қизим, алла,
Тамтам қизим, алла.
Эрка қизим, алла,
Серка қизим, алла.
Чаман қизим, алла,
Саман қизим, алла.
Шакар қизим, алла,
Дакар қизим, алла.
Ботмон қизим, алла,
Шодмон қизим, алла.
Алла-ё алла,
Ётсин қизим, алла,
Ширин ухлаб, алла,
Қотсин қизим, алла*.

Қўриниб турибдики, бу алла эркалама характерига эга. Ундаги строфик бўлак — иккилик шаклидадир. Барча қофиядош сўзлар эпитет функциясини бажаргани ҳолда нуқул сатр бошида келган; *қизим, алла* мурожаатномаси эса монотон майин оҳангни таъминловчи компонентли радиф бўлиб, бутун алла давомида оҳанг ва куйнинг яхлитлигини, ягона оқимда давом этишини таъминлаб турибди. Эпитет — қофиядош сўзларда онанинг қизалоғига бўлган чуқур меҳри хилма-хил қиёслаш ва ўхшатишларда товланиб туради. Шу қиёслаш ва ўхшатишларни юзага келтирган нарса ва ҳодисаларнинг аксарияти қай бир хусусияти билан ухлатилаётган қизалоқ характери хусусиятларини ёки қиёфасини очишга қаратилган. Қизининг эрка бўлиш истаги серканинг ҳолатини эсга олганда жонлилиқ касб этгани сингари оқча қизининг «чуғур-чуғури» зогча «чуғур-чуғури» ни хотирга келтиради. Шу тариқа, она қизалоғининг нафақат ташқи сифатларини (оппоқлиги, гўзаллиги, чопқирлиги ва ҳоказо), балки маънавиятига хос юмшоқлик, вазминлик ва бошқа белгиларни ҳам поэтик таърифлаб туриб, шу ижобий фазилатларни ўз жигаргўшасида кўришни истайди, шу истагини меҳрга йўғрилган пардаларда майин куйлайди. Оналар ўзлари хуш ёки нохушликларидан қатъи назар, фарзандларига ҳамиша меҳрибонлик қила оладилар. Шундан бўлса керакки, улар фарзандларини эркалата туриб, уй-қу чақирганларида энг нафис рангларни танлашга, улар-

* Ушбу китобда фойдаланилган фольклор материаллари Ўзбекистон ССР Фанлар академияси А. С. Пушкин номидаги Тил ва адабиёт институтининг Х. Т. Зарифов номидаги ўзбек фольклори архивида (ЗУФА) 287, 288, 289, 948, 1138, 1522, 1630, 1636, 1638, 1665, 1668 рақамли инвентарлар остида сақланади.

ни назокат билан ғоят аниқ ишлатишга алоҳида эътибор беришади. Болаларининг характери очишда доимо тиниқлик ва қувноқлик билан боғлиқ туйғуларни кўрсатишга хизмат қилувчи эпитетларга мурожаат этишади: шу ниятда *қўзичоқ, қўйчор, олқор, тойчоқ, саман, тойлоқ, бўталоқ, кийик, серка, булбул, қизил гул* образларида фарзандлари қиёфасига хос қай бир фазилатни кўргилари келса, шу образлар воситасида фарзандларини эъзозлашади:

Булбул қушнинг боласи,
Алла, қўзим, алла.
Дарахтда бўлар уяси,
Алла, болам, алла.
Дарахт бошин сел олса,
Алла, қўзим, алла.
Шайдолар бўлар онаси,
Алла, болам, алла.

Она арзандасини *булбул боласи* қиёфасида кўриб, ҳаёлан унинг тақдирини ўйлаб қолади, ногаҳоний *селдан* хавотирланиб, ўз ҳолатини тасаввур қила бошлайди. Шу заҳоти боласини булбул қиёфасида кўра бошлайди. Булбул — хушхон митти қуш, овози билан ҳаммани мафтун этган, барчага завқ улашганидан эъзозда; у сайраган чаман мудом обод, уни чўчитмаслик лозим. Ўлимдан қўрқмайдиган киши йўқ, лекин «булбул сайраса, ўлим ҳам йўлидан қочади». Демак, мен булбул — фарзандимда давом этаман. Ана шу оптимистик руҳ она қалбининг тасаллисига айланади ва она армонларининг нафис ифодаси сифатида куй бўлиб таралади:

Булбул сайрар ёзнна, алла-ё, алла.
Қуллуқ қуш овозина, алла-ё, алла,
Маним булбул шу ўғлим, алла-ё, алла,
Қулоқ қўйсин овозима, алла-ё, алла.
Булбул кичкина қушдир, алла-ё, алла,
Саҳар овози хушдир, алла-ё, алла.
Берманг булбула озор, алла-ё, алла,
Булбул беозор қушдир, алла-ё, алла.
Булбул сайрар чаманда, алла-ё, алла,
Шу бағри кенг ватанда, алла-ё, алла.
Уни асло чўчитманг, алла-ё, алла,
Сайрасин шу чаманда, алла-ё, алла.
Булбул учар қўлимдан, алла-ё, алла,
Хар ким қўрқар ўлимдан, алла-ё, алла.
Шу булбулим сайраса, алла-ё, алла,
Ўлим қочар йўлимдан, алла-ё, алла

Булбулнинг сифатлари банддан-бандга чуқурлаша бориб, яхлит поэтик таърифга айланади. Булбул образи

бутун алла давомида стерженлик функциясини таъминлаган. Натижада алла ғоявий-эстетик жиҳатдан композицион бир бутунликка эришган. Таҳлил қилинган мисолларнинг ўзиёқ ўзбек аллаларининг «бир-бирига яқин бир қанча тўртликлардан» таркиб топган шакли билан бирга, яна ягона ғоявий-эстетик мантиққа суянувчи яхлит композицияли бешик қўшиғи даражасида камол топган тури ҳам борлигини яққол кўрсатади. Алланинг бу турини воқеабандлик хусусияти музайян қилиб туради. Шунга кўра уни воқеабанд алла ҳам дейиш мумкин. Алланинг куй билан боғлиқлиги ушбу атаманинг мантиқан асосланишини тасдиқлашга ёрдам беради. Ана шулардан келиб чиқиб, ўзбек аллаларини композицион жиҳатдан, асосан, икки турга бўлиш мумкин:

1. **Пароканда аллалар.** Бу типдаги аллалар ўзбек оналари репертуарида кўпроқ учрайди. Уларнинг муҳим хусусияти — ягона сюжет асосида қурилмаганлигидир. Афтидан, М. Алавия «бир-бирига яқин бир қанча тўртлик» лар деганида улардаги шу хусусиятни — мавзу ва сюжет парокандалигини кўришга интилганга ўхшайди. Пароканда аллаларда ҳар бир банд ўзича мустақил, тугал бир мазмунга эга. Лекин бундай мустақиллик фақат ташқи белги сифатидадир, чунки мазмун мантиқни бари бир болага қаратилганлиги бандларни ягона бир илга тизади, буни вазн, қофия, радиф ва ҳатто нақорат каби бадий-тасвирий компонентлар кучайтиради. Аллада парокандаликнинг юзага келишида, асосан, уни куйлаётган она кайфиятидаги беқарорлик, аниқроғи, ўз саргузаштлари, ҳаётини ташвишлари — омадсизликлари, ўкинчлари, армонлари гирдобига чуқурроқ кира бориши асосий роль ўйнайди. Онанинг бу ҳолатини характерлаб А. Ветухов шундай деган эди: «... ўз мулоҳазаларига кучли фарқ бўлиб кетиш оқибатида она чақалоғининг келажак тақдирини ва ҳаётининг барча даврларини ўйлай бошлайди. Фикри бола атрофида айланади-ю, бироқ қўшиққа озми-кўпми миқдорда оналик ҳислари ва истакларини сингдираётганини ўзи сезмай қолади»⁵⁰. Натижада онанинг ўй-мулоҳазалари икки йўналишга бўлинади: ҳам болани, ҳам ўзини ўйлай бошлайди. Шундай бир вазиятда она ўй-мулоҳазаларида паришонлик барқарорлаша боради. Бироқ онанинг ўзи ҳақидаги ўй-мулоҳазалари боласи

⁵⁰ Ветухов А. Народные колыбельные песни, с. 133.

атрофидаги ўй-мулоҳазалар заминда кечади. Бу эса, алладаги сиртқи парокандаликка мантиқий бир бутунликни таъминлаб туради:

Саҳарлар уйғонарман,
Туриб санга суянарман.
Суянганим сан ўзинг,
Раҳм қил манга, қўзим,
Алло-о, ҳуй-е.

Алло-алло, одинган⁵¹,
Авлонжийинг⁵² бодинан⁵³,
Онажонинг ўргулсун,
Қокилингни торинан⁵⁴,
Алло-о, ҳуй-е...

Бу хилдаги аллаларни истаганча айтиш мумкин. Чунки бола ухлаш жараёнининг чўзилиши ва онанинг шу жараёнга етгулик куйлаш бардоши билан боғлиқ. Ана шулар натижасида пароканда аллаларда вариантлик ҳодисаси табиий равишда кенг тарқалгандир. Биринчи марта Ҳоди Зариф томонидан эълон қилинган 12 олтилик шаклидаги банддан иборат «Айланайин ойдиним» сатри билан бошланувчи алла (жами 72 сатр) ҳам ана шундай пароканда алланинг классик намунаси ҳисобланади. М. Алавия, Ҳ. Раззоқовлар тўплаб, чоп этган, С. Рўзимбоев тўплаб, ҳали эълон қилмай бизга ҳадя этган аллаларнинг аксарияти парокандалик характериға эга.

2. **Воқеабанд аллалар.** Бундай аллалар ўнча кўп эмас, уларға аллачиликнинг энг такомиллашган намунаси сифатида қараш лозим. Бундай аллалар ягона сюжетға бўйсунган, барча бандлардаги поэтик муддао бир силсилада марказлашган, «ҳаётний воқеаларнинг бирор эпизоди натижасида вужудға келган кайфиятлар тасвирини беради»⁵⁵. Бундай аллаларда ҳам «композиция ғоят пухта бўлади: экспозиция, тугун, кульминация, ечим сингари компонентлар бўлади»⁵⁶. Юқорида айтилган «Булбул сайрар ёзина...» сатри билан бошланувчи аллада ана шундай экспозиция — булбулнинг ёзда сайраши ва унинг мафтункорлигининг ҳар қандай миннатдорликка сазовор-

⁵¹ *Отингдан.*

⁵² *Беланчагинг.*

⁵³ *Бодидан, шамолидан.*

⁵⁴ *Торидан, тукидан.*

⁵⁵ *Қаранг:* Носиров О. Ўзбек адабиётида ғазал. Тошкент, 1972. 19-бет.

⁵⁶ *Ўша асар, ўша бет.*

лиги бўлса, тугун — ўша булбул қиёфасида кўринувчи ўғилнинг келажакда ким бўлишидир. Қўлминация эса шу булбул — ўғил тақдирининг ўлимга рўпара келмаслиги ниятидан туғилган туйғулар қарама-қаршилигида кўринади. Ниҳоят, шу ўғил — булбулнинг хушхон сайраб қолиши ўлимни ҳам қочиртирадики, ана шу таскинда тугуннинг оптимистик ечими намоён бўлади.

Воқеабандлик хусусиятини юмористик характердаги аллаларда, шунингдек, марсня-аллада ҳам кўриш мумкин. Бироқ ўзбек аллалари орасида воқеабанд аллаларнинг иккинчи бир хили ҳам учрайди. Бундай аллаларнинг композицияси диалог негизида қурилса-да, бу диалогда она нутқигина эшитилиб туради. Иккинчи томон эса сукут сақлаб, она аллада қўяётган талабларни ижро этмоққа киришиши лозим бўлади. Бундай вазиятда она алласини тинглаётган икки киши бўлади: бири, бола, алла уни ухлатиш учун; иккинчиси, алладаги топшириқ қаратилган кимса. Бу онанинг бошқа боласи, эри ёки бошқа кишиси бўлиши мумкин. Бундай аллаларда воқеабандлик алла айтаётган онанинг ҳозиржавоблиги, вазиятни тўғри англай олиши натижасида, асосан, онанинг нимадандир норозилиги, шикоятни кучайиши замирида юзага келади. Шу сабабли бу хилдаги аллаларни традицион аллалар жумласига қўшиб бўлмайди. Чунки уларда ифодаланган муддао фақат ўша онанинг алла айтаётган вазиятдаги ҳолати ва кайфияти мантиқидан келиб чиқади. Бинобарин, бундай ҳолат бошқа оналарда учрамаслиги мумкин. Аллалардаги бу хусусиятни И. О. Капица ҳам эътироф этади ва бундай ҳолатни ўзига хос импровизация жараёни сифатида характерлайди⁵⁷. Бу импровизациянинг ўзига хослиги шундаки, у ҳар бир онанинг фақатгина ўз турмуш шароити тасаввуридан ва она қалбининг ўша вазиятдаги оний кечинмаларидан туғилади. Бинобарин, у ҳар бир онанинг ўз қалб мулкидир, унгагина хос кечинганидан қайта такрорланмасдир. Шу сабабли, бундай алла ўша вақтдагина куйланиши мумкин. «Бола бешиги ёнидаги импровизация,— деб ёзади И. О. Капица,— табиий ҳодисадир»⁵⁸. Шу сабабли бундай импровизация юмуш билан банд онанинг ухлатаётган гўдаги билан суҳбати шаклида ҳам бўлиши мумкин:

⁵⁷ Капица И. О. Детский фольклор, с. 35.

⁵⁸ Капица И. О. Детский фольклор, с. 35.

Паст-пастгина тепадан
Тойдим-тушдим-о, алла,
Қўлимга қайчи олиб-о,
Сенга кўзичоғим-о,
Чопон бичдим-о, алла,
Жоним болам-о, алла,
Енглари тор келмасин, деб,
Қўлингга қараб-о, алла,
Чопон бичган қўлимни-ё,
Менинг тайлогим-о, алла,
Ойи бордир-о, алла,
Жоним болам-о, алла.

Аллада тасвирланган вазият кўримли: она чопон бичаётир. Чопон боласига аталган. Бола бешикда, лекин ҳали ухлаганича йўқ. Онанинг ишлашига халақит бераяпти. Она эса унга чопон бичаётганини, бинобарин, у ухлаши лозимлигини истаб, шу истагини алланинг монотон оҳангига солиб куйламоқда. Она бир вазиятда икки ишни — чопон бичишни ва боласини ухлатишни кўзлаяпти. Худди шу ният она қалбидан «ярим прозаик, ярим шеърий вазн» (В. Жуковский)даги қўшиққа айланиб, о унлисидаги чўзиқ мусиқий оҳанг ёрдамида табиий равишда монотон куйга омухталиқ касб этаётир.

Бошқа бир аллада онанинг юмуш билан бандлиги мотиви бир қадар чуқурлашган эса-да, аслида шу юқоридаги аллада тасвирланган вазиятнинг мантиқий давомини кўриш мумкин. Унда тасвирланишича, она юмушга шошилмоқда, аммо қани энди боласи ухласа?.. Шунда у тут дарахти тепасида тут териб еяётган ўғли Маҳма Юсуфни бешик тебратишга чақира бошлайди. Аммо Маҳма Юсуф, онаси ҳар қанча чақирмасин, шошилаётганича йўқ. Она ана шундан норози. Бундай вазиятда гап уқмас Маҳма Юсуфини қарғашдан ҳам тоймайди. Аммо ухлаётган гўдакни чўчитмаслик учун бақириб эмас, балки алла оҳангида куйлаб қарғайди:

Маҳма Юсуф, жоним болам-о, алла,
Келгин ёнимга-ё, алла-ё, алла,
Тутга чиқиб тут еган болам-о, алла,
Келгин ёнимга-ё, алла-ё, алла...
Ўнг кўзини қурт еган болам-о, алла,
Келгин ёнимга-ё, алла-ё, алла.

Она ана шундай вазиятда ҳам ухлаётган гўдагини ўйлайди, уни чўчитмасликка, уйқусини қочирмасликка интилади. Гўдак ухлаши учун осойишта бўлиш оналар учун ўзига хос масъулиятдир. Бу масъулиятни англаш оналарда улар ҳали ёшликларидаёқ ўз оналарининг шу

зайлдаги эҳтиёткорлик ўрнагидан сабоқ олишлари жараёнида шакллана бошлайди.

Аллаларнинг тўқилишига хос импровизация жараёни моҳиятини В. Жуковский шундай таърифлайди. Аллалар «аёлнинг жонга тегар ўйлари қуйила бошлаганда энг оддий насрий овоз солишдан туғилади, кейин ярим прозаик, ярим шеърий оҳангдош иккиликка ўтади ва, ниҳоят, шу қадар китобий адабий нусхадаги шаклга яқинлашадики, улардан айримларини, ҳеч қанақа истисносиз, шартли мусиқий-шеърий ритмлар доирасига киргизавериш мумкин»⁵⁹. Бу жиҳатдан, айниқса, аллачи — аёлнинг висол ваъдасининг кутилмаганда барбод бўлишини ифодаловчи импровизация жараёнидаги аллалар алоҳида ажралиб туради. Импровизацион аллаларнинг бу тури жаҳоннинг бир қанча халқлари фольклорига учрайди. Б. Шермуҳаммадов бу хилдаги аллаларнинг тожик ва ўзбек оналари репертуарида ҳам мавжудлигини эътироф этса-да⁶⁰, аммо уларнинг пайдо бўлишининг социал сабабларини кўрсатмайди. Ҳолбуки, ўтмишда Шарқ аёли энг бебахт, энг хўрланган ва таҳқирланган аёллар эди, ичкарининг чўрисига айланиб қолган эдилар. «Тарихда биринчи синфий зулм аёл жинсининг эркак томонидан асоратга олинишидан бошланади»⁶¹, — деб ёзган эди Ф. Энгельс. Ҳақиқатан ҳам мусулмон шарқидаги барча аёллар сингари, ўзбек ва тожик аёллари ҳам шундай асоратга гирифтор эдилар. Агар кундошлик «бахтини қоп-қорайтган» ўзбек аёлининг мана бу шикоятига қулоқ солсангиз, ўзингиз ҳам бунга ишонч ҳосил қиласиз:

Алла, алла, аҳди бор, алла,
Уйқуни ҳам вақти бор, алла.
Алла айтган онангни, алла,
Қоп-қорайган бахти бор, алла.
Кундошимнинг йўғида, алла,
Қалайи эрди ковушим, алла.
Кундошлиги қурусин, алла,
Балоларга қолди бошим, алла.
Лола гуллар бор эди, алла.
Сувларга солсам сўлимас, алла.

⁵⁹ Жуковский В. Колыбельные песни и причитания оседлого и кочевого населения Персии, с. 27.

⁶⁰ Шермуҳаммадов Б. Назми халқни бачагонаи тоҷик, 85—166-бетлар.

⁶¹ Ф. Энгельс. Оила, хусусий мулк ва давлатнинг келиб чиқиши. Тошкент, 1956, 73-бет.

Кундошликнинг дардидан, алла,
Кўзларда ёшим қуримас, алла.
Юрагимнинг дардлари, алла,
Қизил гулдай қатма-қат, алла.
Юраккинамнинг ўтига, алла,
Дўзах ўти мос фақат, алла.

Шуниси муҳимки, «кундошлик дардидан» юрагида аламлар қатланган ўзбек аёли дилидаги ўтни дўзах ўтига қиёслаганда ўз қадрин учун ўзи куйинмоғи лозимлигини англади.

Аллалар «болаларга аталган қўшиққина эмас, балки яна оналарнинг ўз қўшиғи»⁶² бўлганлигидан уларда оналар ҳеч нарсани яширмайдилар, юракларида неки бўлса, ҳамма-ҳаммасини тўкиб-солиб, таскин топгандай бўтадилар; ширингина гўдаги билан яккама-якка шу хилдаги суҳбат-куйлашда юрагини бўшатган она ўзини бир қадар енгил сезади. Шу залда аллаларда унинг ижодкори бўлган оналарнинг бутун қиёфаси, маънавий олами ёрқин гавдаланиб боради.

* * *

Рус бешик қўшиқларининг тадқиқотчиси Н. М. Элиаш аллаларни мавзу моҳиятига кўра тўрт гуруҳга бўлади: 1) авайловчи аллалар; 2) маиший аллалар; 3) тарихий аллалар; 4) совет темасидаги аллалар.

М. Н. Мельников бу таснифни асосан маъқулласа-да, ундаги тўртинчи гуруҳга эътироз билдиради. «Совет темасидаги аллаларни махсус гуруҳга ажратишга ҳали барвақтдай туюлди бизга, — деб ёзади у ва яна давом этади. — Н. М. Элиаш бу бўлимда келтирган барча аллалар қисман стилизациялаш натижалари бўлиб, уларни халқ эмас, балки айрим кишилар тўқиганлар ва куйлаганлар, шу сабабли улар ҳатто журналларда босилгандан кейин ҳам ҳеч қанақасига кенг тарқалиб кетмади»⁶³. Бизнингча эса, М. Н. Мельниковнинг совет тематикасидаги аллаларни бу хилда, асосан, стилизациялаш оқибати сифатида характерлаши ва халқ томонидан эмас, балки якка-ёлғиз кишилар томонидан тўқилиб, куйланганлиги учун кенг тарқалмаганликка чиқариши асоссиз даъводир. Чунки алла — ҳар бир она-

⁶² Мельников М. И. Русский детский фольклор Сибири, с. 36.

⁶³ Мельников М. Н. Уша асар, 38-бет.

нинг ўз қўшиғи, у онадан-онага, хонадан-хонага, қишлоқдан-қишлоққа, шаҳардан-шаҳарга ўтиб, тарқалиши учун юз йиллар ҳам гоҳо камлик қилади. Бунинг устига тарқалиш, кўпинча, фақат традицион аллаларга хос бўлиб, уларгина давр синовларига бардош бериб, оналарнинг неча-неча авлодлари меҳридан сайқалланиб тажассум топади ва ўлмас қўшиқ сифатида оғиздан-оғизга кўчиб юради. Имровизацион аллалар эса оналарнинг шахсий қўшиғи бўлганлигидан давр синовларига мўлжалланмаган, чунки у ўша лаҳзанинг поэтик-мусликий инъикосидир. Бинобарин, Н. М. Элиаш совет тематикасидаги аллалар деганида, асосан, совет даври воқелигини ифодаловчи аллаларни кўзда тутди, аслида улар ҳам тематик моҳиятига кўра ё авайловчи, ё маиший, ё тарихий характердадир. Шундай экан, уларни махсус гурпуага ажратган ҳолда характерлаш но-жоиздир⁶⁴.

Авайловчи аллалар анча кенг тарқалган бўлиб, асосан, болаларни эркалаш, уларни ўраб олган муҳит билан таништириш, фақат ўзларигагина боғлиқ бўлган предметларни поэтик таърифлай туриб, бола тақдирини орзулар силсиласида кўриш мотивларига лиммо-лим. Бу жиҳатдан, айниқса, бола бешигининг поэтик таърифига алоҳида эътибор берилганини қайд этиш лозим. Ахир бешик — гўдакнинг уйи-да, у шу бешикдагина ором олиши, шундай пайтларда эса, она ўз юмушларини амалга ошириши мумкин.

Ўзбеклар қадим замонлардан бери бешикнинг қанақа материалдан ясалишига, пардозига алоҳида аҳамият берганлар; ўтмишда уни асосан, тут, ўрик ва ёнғоқ каби мевали дарахтлардан ясаганлар. Бешикнинг мевали дарахт танасидан ясалишида инсоннинг сермева — кўп фарзандли бўлишига оид истакни рамзан назарда тутганлар⁶⁵. Ҳатто болани бешикка солиш алоҳида маросим

⁶⁴ Аллалар яратилиш даврига кўра тасниф қилинганида уларни даставвал икки даврга бўлиш мумкин бўларди: а) Октябрь инқилобигача яратилган аллалар; б) Совет даврида яратилган аллалар. Шу хилдаги таснифдагина Н. М. Элиаш кўрсатган тўртинчи гуруҳ мантиқан ўринли бўларди.

⁶⁵ Ҳозирги бешиксозлар бунга қисман амал қилишади. Бунинг сабаби билан қизиқиб, бухоролик устазода бешиксоз А. Қодировга мурожаат этганимизда, у шундай деди:

— Бу энди ота-боболаримиздан қолган бур удум-да. Ҳозир бешикни тол, арғувон ва қарағай дарахтларидан ясаймиз. Мевали

сифатида нишонланган⁶⁶. Шу сабабдан ҳам бешик она учун муқаддас нарсага айланган ва у бешикни таърифлаб туриб, жигаргўшасини оғушида авайлаётгандай туяди ўзини:

Ўрик ёғоч бешигинг, алла,
Ўргилиб кетсин онанг, алла.
Тут ёғочдан бешигинг, алла,
Термулиб ўтсин онанг, алла.

Она боласини тўтиқуш боласи сиймосида эркалаганда, бешик «қамиш қалъа»га айланади:

Тўтиқушнинг боласи,
Қамишдандир қалъаси.
Ўчиб кетса онаси,
Жавлон урар боласи,
Алла, жоним, алла.

Фарзандини булбул боласига қиёслаганда эса, бешикнинг «олтин қалъа» бўлишини ҳавас қилади она:

Булбул қушимнинг боласи,
Олтиндандир қалъаси.
Алла-ё, алла.

Бу парчалардан онада бойликдан кўра арзандасининг фаровонлигини ўйлаш пстаги баландроқ эканлиги айглашилиб турибди. Бешик поэтик таърифидagi бундай товланишлар анъанавий бўлиб, фақат ўзбекларгагина эмас, балки жаҳоннинг кўпгина халқларига хосдир. Рус аллаларида ҳам олтин бешик ҳаваси етакчи мотив даражасига кўтарилган. Аммо ўзбек аллаларида олтин бешик ҳаваси рус аллаларидагидек силсилавий оҳангга эга бўлмаса-да, оналарнинг саховатпешалиklarини ошкора тараннум эта олганлиги туфайли қадрлидир.

Авайловчи аллаларда онанинг фарзанди билан боғлиқ орзулари шу хилдаги ўзига хос эволюцион ўзгаришда намоён бўлади. Бу эволюцион ўзгариш жараёнини социал заминдан холи кўриш авайловчи аллалардаги ижтимоий оттенкани инкор этишга йўл очган бўларди.

дарахтларни кесиш увол. Лекин бари бир бешикнинг иккита даст-чўбасини ва югисини мевали дарахтдан ясаймиз. Тошкентлик ҳамкасбларимиз юги ва гардишларни тутдан ясашади. Ҳа, одамларнинг серфарзанд бўлганлари яхши. Шу фарзандлар арғувон ва қарагайдай хушқомат бўлганига не етсин? Толдай серсоя бўлиб одамларга ором берса, ёмонми? Давримиз талабику бу.

⁶⁶ Бешиктўйи ҳақида айтим-олқишлар таҳлили жараёнида маҳсус тўхтаймиз.

Чунки уларда ифодаланган ҳар қандай орзу социал воқеликнинг она қалбидаги субъектив акси ҳисобланади. Шу нуқтаи назардан қараганда, социалистик тузумнинг гуманистик моҳиятини англай боргани сари оналарнинг фарзандлари тақдирига онд ўйларида ҳам давр шарофатини акс эттирувчи белгилар равшан кўрина боради. Ўтмишда феодал жамиятининг асирасига айланган ночор она:

Сани манга берандан
Ўзун ёшинг тиладим,

— дея зорланишгагина маҳкум этилган бўлса, социалистик тузум унга ҳам, аввало, ўз қадрини танитди, унинг орзуларига қанот бағишлади. Натижада у ифтихорга тўлиб-тошиб, оналигидан мамнун бўлиб, хуррамлигини майин оҳангга солиб куйлай бошлади:

Онаману онаман, алла,
Болам учун ёнаман, алла.
Болам тинчликда ўсса, алла,
Орзуларга қонаман, алла.

«Орзуларига қониқа бошлаган» она боласи тақдирида Ватани ва халқи тақдирини кўришга чоғланди. Унинг учун бола тақдири шахсийлик аломатидан тўла-тўқис қутулиб, катта социал мазмун ва гуманистик моҳият касб этди. Боланинг ўзини ҳам она шу Ватан ва халқ олдида масъулиятда кўра бошлади. Не бахтки, худди шу масъуллик туйғуси бола тақдир мазмуни сифатида бугунги ўзбек оналарининг авайлашида тароватланиб туради:

Улғай, болам, гул Ватанда, алла.
Ботир бўлиб ўсгил, қўзим, алла.
Сени кўриб бу чаманда, алла,
Ййрай-қувонай, юлдузим, алла.

Маиший аллаларда бола шунчаки восита вазифасини ўтайди, холос. Боласини ухлатишни кўзлаб бешигини тебрата бошлаган она ўзи куйлаётган алла оқимиға фарқ бўлиб, ўйлари чуқурлашгани сайин ўз кечинмалари гирдобига шўнғий бошлайди. Натижада «...ўз эркин фикрлари учқурлигида бора-бора она ўзининг мураббийлик мақсадларини ҳам ва ҳатто қалбининг азиз арзандаси — чақалогини ҳам унута бошлайди; ўз хотиралари оғушиға кўмила бошлайди ва бизнинг олдимизда

Ўз дунёқарашини ва ўз руҳий оламини оча боради»⁶⁷. Шу тариқа, онанинг ўз олами, ҳаётга муносабати, шикоят, ҳасрати, мамнунлиги, дарди ва қувончи маиший аллаларнинг монотон оҳангида хилма-хил товланишларни таъминлайди.

Маълумки, ўтмишдаги феодал жамияти ўзбек аёлларини ҳуқуқсиз қилиб қўйди. Улар ижтимоий-сиёсий мавқега эга эмасди. Дин ҳам, турмуш машаққатлари ҳам уларни ичкари чўрисига айлантириб қўйган эди. Уларнинг асосий вазифаси рўзгор юмушларини бажариш ва бола тарбиясидан иборат эди. Ўзбек аёли ана шундай асоратда яшади, севмаганига мажбуран узатилди, кундош устига кундош бўлиб тушишга маҳкум этилди, эригагина эмас, қайнанаси ва қайнатасига ҳам чўрилик қилишга мажбур эди. Шундай зулм исканжасида эзилган аёл боласи билан ёлғиз қолган кезларида бутун дардини ўз алласида айтиб, тасалли топгандай бўларди. Бундан бошқа чораси йўқлигини англаган она ўша лаҳзаларда жону жаҳони бўлган кичкинтойини ҳам унутар, ўз аламларини айтиб ичдан йиғлар, шу зайлда турмушидан, замонасидан, ҳуқуқсизлигидан ўкиниб-ўкиниб шикоят қилар ва норозилигини алланинг мунгли оҳангида ҳазин куйлар эди:

Саҳар вақти бўлибди, алла-ё, алла,
Ичим ғамга тўлибди, алла-ё, алла.
Қаддим гулдай сўлибди, алла-ё, алла,
Болагинам, алла...

Мен кетарман элима, алла-ё, алла,
Бойланг рўмол белима, алла-ё, алла.
Рўмолни боғлай десам-о, алла.
Урди пичоқ қўлима-ё, алла-ё, алла,
Болагинам, алла.

Она қўлига пичоқ урган эр — солим ота. Унинг ҳар қандай зулмига фақат шу фарзанди туфайли кўникишга она мажбур. Чунки тенгсизликка асосланган жамиятнинг ўзи меҳнаткаш боласини ўғай қилиб қўйган. Онадаги шу социал тушунча уни фидойиликка ундайди:

Эрта туриб чўл бораман, алла,
Нон учун ўтин тераман, алла.
Болам, отангни зулмига, алла,
Фақат сени деб кўнаман, алла.

⁶⁷ Ветухов А. Народные колыбельные песни, с. 133.

Ҳаёт ўтмишда ўзбек аёлларини ҳар кўйга солди.
Бирови очлик, юпунликдан зорланса, бошқаси инсоний
туйғуларининг таҳқирланганидан, севмаганига мажбу-
ран узатилиб, севгиси поймол этилганидан куйлади:

Зарга тўлди билагим,
Зардобга тўлди юрагим.
Даданг ўлсин, аянг куйсин,
Маърифатхон, алла.

Қиз билан йигит бир-бирини кўрмай, билмай, тани-
май турмуш қуриши кўп нохушликларга олиб келарди.
Ўн гулидан бири ҳам очилмаган ёшгина қиз мункиллаб
қолган чолга нечанчи хотин бўлиб тушганини сезмас,
умр бўйи шундай тақдирига лаънат ўқиб, ўкинч билан
ўтарди:

Музни тешдим, сувни ичдим,
Лой эканин билмадим, алла.
Бошида чақмоқи телпак,
Қал эканин билмадим, алла.

Қал эканин билганимда
Ошна бўлмас эдим-о, алла.
Даста-даста тўл юбборга,
Қайрилиб боқмас эдим-о, алла⁶⁸.

Она ҳар қандай вазиятда ҳам ўз фарзанди учун
фидойижонлигича қолаверди. Бу фидойилик фақат фар-
зандга қаратилган меҳру саховатдангина эмас, балки
унинг вафодор отасига садоқатдан ҳам тажассум топ-
ганлиги туфайли она иродасини, аёл қалбининг бутун
назокатини ёрқин намоиш этиши билан қадрлидир:

Бу дунёда сени севдим, алла,
Бошқа тилак йўқ менда-ё, алла.
Сендан ўзга ёр бўйнига, алла,
Тушар билак йўқ менда-ё, алла.

Она фарзанди туфайли ишқига ўт ёқмоқчи. Чунки
унинг эндиги ҳаёт тарзи, ўтмишдагидан фарқли ўлароқ,
севгисига ҳам, фарзандга қарашида ҳам янгича социал
мазмун берган, унда дўстлик ва бирлик, гуманизм ва
интернационализм, тенглик ва озодлик тажассум топган.
Ана шундай турмушидан мамнун она Қоммунистик пар-

⁶⁸ Ўзбек аллачилигида ҳажв сийрак учрайдиган ҳодиса бў-
либ, бу ҳақда дастлаб профессор Ҳ. Раззоқов маълумот берган-
лигини қайд этиш ўринлидир. Қаранг, Раззоқов Ҳ. Ўзбек халқ
оғзаки ижодида сатира ва юмор. Тошкент, 1965, 59—60-бетлар.

тиядан чексиз миннатдорчилигини ҳам яйраб-яйраб ўз алласида куйлайди:

Партия ҳурлик берди, алла,
Дўстлик ҳам бирлик берди, алла.
Ёшу қари — ҳаммага, алла,
Бахтни умрлик берди, алла.

Тарихий аллалар маиший аллалар негизда бунёдга келган ва нисбатан кам ёзиб олинган. Уларда ўзбек аёлларининг инқилобдан илгариги турмуши, норозиликлари ифодаланган. Бу — мазкур қўшиқларнинг етакчи хусусияти бўлиб, уларнинг тарихий характери ҳам белгиланган.

Революциядан илгариги феодал жамиятида оналик ҳуқуқларининг поймол этилиши аёлларни ўзлари яшаётган замон ва тузумнинг социал иллатларига назар солишга, қолаверса, шу иллатларни идрок этишга ва ҳатто аста-секинлик билан унга эътироз билдиришга мажбур қилди. Оқибатда ўзбек оналарининг ижтимоий қиёфаси уларнинг ўзлари яратган ва куйлай бошлаган аллаларида ҳам яққол кўрина борди:

Афғонистон тоғлиги-ё, алла,
Ялтиллайди балиғи-ё, алла.
Кундан-кунга ортади-ё, алла,
Амирликнинг солиғи-ё, алла.

«Амирлик солиғининг кундан-кунга ортиши»дан қилинган бу шикоят — аслида оналарнинг феодал жамиятдаги ижтимоий тенгсизликка қарши эътирози эди. Адолатсиз тузумга эътирозлар туфайли оналар ўзларининг ижтимоий мавқеларини ҳам англай бошладилар. Бу ҳол улар қалбида гражданлик куртакларини ниш урдира борди. Она энди ўз фарзандига қасоскорлик туйғусини сингдиршни кўзлаб қолди. Шу ниятда фарзандини «пошшолик» замонида қарши курашга отланган отасига муносиб ўғил бўлишга чорлади; «пошшо тахти қулайдиган кун»ни келтириш учун тезроқ улғайишини истаб боласини аллалади:

Кела қолсин алласи-ё, алла,
Дадажонининг боласи-ё, алла.
Дадажони қайга кетди-ё, алла,
Онажонининг лоласи-ё, алла.
Кечалар қўрқиб чиқаман-о, алла,
Дадажонини ўйлаб-о алла,
Ваҳмадан димиқаман-о, алла,
Даҳшатдан қақшайди лаб-о, алла.

Қуриб катсун пошшолар-о, алла,
Қаҳри қаттиқ ошнолар-о, алла.
Ўзинг тезроқ улғайиб-о, алла,
Қирон келтир уларга-ё, алла.

Даданг қасос деб кетди-ё, алла,
Даданг аламда кетди-ё алла,
Ухлаб-ухлаб улғайгин-о, алла,
Ўч вақти келиб етди-ё, алла.

Пошшо тахти қулайдиган кун келар,
Яйраб-ўйнаб куладиган кун келар,
Ўйимиз ҳам шунда қувончга тўлар,
Алла, ўғлим, санинг ҳам бахтинг кулар,
Алла-ё алла!

Когон районининг Ҳасанхўжа қишлоғида яшовчи олтмиш саккиз яшар Ҳақмуродова Тошбидан ёзиб олинган бу алла⁶⁹ Бухоро Халқ революцияси арафасида яратилганлиги аниқ. Унда исёнкор халқнинг қасосга даъвати жўш уриб турибди. Яна шуниси ҳам борки, бундай аллалар кам бўлса-да, аксарияти импровизацион характери билан ажралиб туради.

Ўзбек аллалари халқ этнографиясини ўрганишда қимматли материал ҳисобланади. Уларда болалик билан боғлиқ қатор расм-русмлар ифода этилган. Бу жиҳатдан алланинг ёлғиз болагами ёки эгизакларгами айтилиши билан дифференциация қилиниши — фақат ўзбек аллаларигагина хос хусусиятдир. Ўзбек халқи эгизакларга ном қўйишдагина эмас, уларни аллалашда ҳам шундай дифференциацияга амал қилади. М. Алавиянинг эълон қилган ҳозирча ягона алла тексти ана шундай аллалардан⁷⁰.

Қоракўл районидаги Киров номли колхозда яшовчи етмиш беш яшар Тожи момо Мирзаевадан ёзиб олинган алла марсия характерига эга. Унда фарзанддан жудолик алами ифодаланган. Информаторнинг тасдиқлашича, шу қишлоқда чақалоқ ўлса, унга алла айтиб садр тушиларкан. Бу анъанадан кузатиладиган мақсад — алла муқаддас қўшиқ саналиб, ҳаётдан қонмай ундан кўз юмиш армонли эканлигини таъкидлашдир. Эҳтимол, бу удум бошқа жойларда учрамас, лекин халқимизнинг аллага муқаддас қўшиқ сифатида қарашининг нақадар чуқур илдиз отганлигини кўрсатишда айрича аҳамиятга эга.

⁶⁹ Информаторимиз бу алланинг қачон, ким томонидан ва қанақа муносабатда яратилганини айтолмади.

⁷⁰ Қаранг: А л а в и я М. Ўзбек халқ қўшиқлари, 283—284-бетлар.

Ниҳоят, ўзбек аллаларида яна бир хусусият бор, уларда радиф қонунийдир, *алла* сўзи ҳар сатрда ёки сатр оша, гоҳо эса компонентли шаклда *алла-ё*, *алла* тарзида такрорланаверади. Аммо компонентли шакли гоҳо тўртликдан ё учликдан кейин нақорат вазифасини ўтаб, алланинг экспрессивлигини таъминлашда ҳам хизмат қилиши мумкин. Бугина эмас, *алла* сўзи (гоҳида биргина сатрда — ҳам бошида, ҳам сўнгида, гоҳо эса байтда — биринчи сатрнинг бошида ва иккинчи сатрнинг сўнгида, яна баъзан бандда — биринчи сатрнинг бошида ва охириги сатрнинг сўнгида) асар композицион структурасида қолипловчи компонент функциясини ҳам бажаради.

Шуни ҳам айтиш керакки, аллани ҳозирги пайтда, асосан, ёши элликдан ошган онахонлар репертуаридагина учратиш мумкин. Буни оналарнинг ишлаб чиқаришда эркаклар билан тенг бўлиб, болалар тарбиясининг тобора ижтимоий характер касб этаётганлиги билан изоҳлаш мумкин. Советлар мамлакатаида болалар кичик ёшидаёқ ясли ва боғчалар қучоғида Ватан ва Коммунистик партия ғамхўрлигида парвариш қилинади. Бу эса, ўз навбатида, миллион-миллион оналарнинг эркин ижодий меҳнат билан шуғулланиб эл эъзозига сазовор бўлишларига йўл очмоқда. Шунга қарамай, аллалар ҳамон яратилмоқда, куйланмоқда. Бу жараён фольклорда бир қадар сусайган бўлса-да, ўзбек совет шоирлари ижодида адабий ҳодисага айланиш жараёнини кечмоқда, алла адабий жанрсифатида янги умрини бошлаб, бахтиёр ўзбек оналарининг хуррамликларини тараннум этмоқда.

Айтим-олқишлар

Оналар ва энага (доя)лар репертуаридаги эркаловчи мотивдаги расм-русм қўшиқлари бўлиб, аксарияти асосан болаларнинг бешик даврига онд турли-туман маросимларда ижро этилади: чақалоқ беш ва тўққиз кунга тўлганда; илк бор чўмилтирилганда; бешикка биринчи марта боғланганда ва очилганда; биринчи марта ота-она ва қариндошларига таништирилганда; унинг шаънига исириқ тутатилганда; илк бор тиш ёрганда; биринчи марта мустақил ўтирганида; оёқ босганида; болани той-тойлаганда; янги кийим кийгизилганда; илк бор овқатлантирилганда; қизалоқ сочини биринчи бор ювиб-тараганда; тирноғини олганда; ўғил бола сочини тараш-

лаганда; хуллас, ана шундай маросимларнинг ҳар бири мазмунига яраша олқишлар борки, уларнинг аксарияти халқ оғзаки поэзиясининг яхши намуналаридир. Умуман айтганда, бола билан боғлиқ бундай маросимлар фақат ўзбеклардагина эмас, Ўрта Осиёда қадимдан бери яшаётган тожиклар, туркманлар, қирғизлар, шунингдек, кейинроқ шу халқларга аралаш ҳолда яшай бошлаган араблар, эронийлар ва яҳудийлар каби этник группалар орасида ҳам кенг тарқалган ва ўзаро муштарак ҳамда фарқли хусусиятларга эга. В. Наливкин ва М. Наливкиналар⁷¹, Н. Худоёрхон⁷², А. Л. Троицкая⁷³, А. А. Семёнов⁷⁴, О. А. Сухарева⁷⁵, Р. С. Гершеневич⁷⁶, И. И. Зарубин⁷⁷, С. М. Абрамзон⁷⁸, В. Г. Иомудская-Бурунова⁷⁹, Ш. Б. Аннакличев⁸⁰, Ф. Д. Люшкевич⁸¹, Т. С. Лозовская⁸² ва бошқаларнинг ишларида шу маросимларнинг этнографик моҳияти тадқиқ қилинган. Бироқ бу тадқиқотларда

⁷¹ Наливкин В. и Наливкина М. Очерк быта женщины оседлого туземного населения Ферганы. Казань, 1886.

⁷² Худоёрхон Н. Искоторие обичаи и суеверия у сартов, связанные с рождением ребенка.— «Этнографическое обозрение», 1909, № 1, с. 35—39.

⁷³ Троицкая А. Л. Первые сорок дней ребенка (чилля) среди оседлого населения Ташкента и Чимкентского уезда.— В сб.: В честь акад. В. В. Бартольда. Ташкент, 1927, с. 349—361; Яна: Рождение и первые годы жизни ребенка у таджиков долины Зерафшана.— «Советская этнография», 1935, № 6.

⁷⁴ Семёнов А. А. Отношение к детям у горных таджиков.— «Этнографическое обозрение», 1909, № 3, с. 99—108.

⁷⁵ Сухарева О. А. Мать и ребенок у таджиков.— В сб.: Иран. Т. 3. Л., 1929, с. 107—154; Яна: Бухара XIX, начало XX в. (Позднефеодальный город и его население). М., 1966.

⁷⁶ Гершеневич Р. С. О бытовой гигиене узбекского грудного ребенка.— В сб.: Этнография. Вып. I. Ташкент, 1928, с. 72—79.

⁷⁷ Зарубин И. И. Рождение шугнанского ребенка и его первые шаги.— В сб.: В честь акад. В. В. Бартольда, с. 361—373.

⁷⁸ Абрамзон С. М. Рождение и детство киргизского ребенка.— Сб.: Музея антропологии и этнографии Института этнографии им. Н. Н. Миклухо-Маклая АН СССР. Т. XII. М.—Л., 1949, с. 78—138.

⁷⁹ Иомудская-Бурунова В. Г. Женщина старой Туркмении. Бытовой очерк. М.—Л., 1931.

⁸⁰ Аннакличев Ш. Б. Рождение и воспитание детей у туркмен иомудов в прошлом.— Известия АН ТуркССР. 1958, № 1, с. 77—86.

⁸¹ Люшкевич Ф. Д. Этнографическая группа ирони.— Сб.: Занятия и быт народов Средней Азии. Т. III. Л., 1971, с. 36—71.

⁸² Лозовская Т. С. Мать и дитя у среднеазиатских евреев г. Самарканда.— «Советская Азия», 1930, № 3—4 (33—34), с. 197—212 и № 5—6 (35—36), с. 245—260.

болага дахлдор маросимларда айтилган айтим-олқишлар ва афсунларнинг поэтикасига назар солинмаганлигидан, у ёки бу айтим-олқишнинг қўшиқлик характери, ижтимоий тараққиёт таъсирида ҳам шаклан, ҳам мазмунан трансформацияга учраши қонуниятлари, қўшиқ ва айтим-олқишнинг маросим компоненти сифатида бир-бирига ўтиши, ўзаро муштарак ва фарқли белгиларига эътибор қилинмайди, аксинча, барча айтим-олқишларда диний унсур ҳукмрон, деган кайфият билан чекланилиб, дуонинг олқиш оттенкасидаги фазилати инкор этилади. Ҳолбуки, «олтин олма, дуо ол» деган халқ мақолида олқишнинг ана шу ижобий мазмуни бўртиб турибди.

Тўғри, ўтмишда у ёки бу маросим ҳар хил диний ниқобда бажарилар, шу сабабли унга боғлиқ ирим-чиримларнинг ҳар бирига хос ўз айтим-олқиши ёки афсуни бўларди. Бу айтим-олқиш ва афсунлар трафарет шакл ва унга мос мазмунда эди. Ҳамиша «Бисмиллоҳу раҳмони раҳим» оятдан иборат традицион зачин билан бошланиб, «Омин, оллоҳу акбар» традицион такбирини айта туриб, ҳовучланган иккала қўл кафтларини юзга суртиш билан тугалланарди. Уларда худога, турли пирларга сифиниб, мадад сўраб илтижо қилинарди. Кишиларнинг табиат кучлари олдидаги ожизликлари бундай сифинишни анъанага айлантира борди, ислом идеологияси эса уни рағбатлантириб, тобора кучайтиришга муваффақ бўлди. Шунга қарамай, даврлар ўтиши билан ижтимоий-сиёсий тараққиётнинг кишилар турмушига, онига кўрсатган таъсири нафақат у ёки бу маросим, балки унга дахлдор айтим-олқишларда ҳам диний мотивни сўндира бориб, дунёвийлик аломатларини кучайтира бошлади. Натижада у ёки бу айтим-олқиш аввалига шунчаки традицион диний зачини ва тугалламасини сақлаб келган бўлса, бора-бора, хусусан, социалистик ижтимоий муносабатлар тақозасига кўра совет даврида ўша анъанавий диний зачини ва тугалламасидан тамомила қутулиб, болаларни эркалаш майлларига омукта олқишловчи қўшиқларга айлана бошлади.

Чақалоқнинг дастлабки қирқ куни — чилла даврига дахлдор бир қатор ирим-чиримлар йўқолиб бормоқда. Масалан, чақалоқ туғилган ҳовлига то чилла даври тугагунгача бошқа шундай чиллалар ҳовлидан (янги туғилган, янги келин тушган, хатна-суннат тўйи қилинган, ўлик чиққан, ҳатто бирор ҳайвон туққан бўлса ҳам) келиш таъқиқланган эди. Аёлларга замонавий консультация

хизматининг оммавийлиги, унинг юксак даражадаги тараққийси ва турмушга чуқур сингиганлиги бу иримгагина эмас, ҳатто эскича доялик хизматига ҳам эҳтиёж қолдирмади. Натижада чилла давридаги ирим-чиримлар ташкилотчиси ва ижрочиси бўлган доя (энага) лар камайиб бормоқда, борлари эса ўтмишдаги доя (энага) лар сингари профессионаллашмай, ирим-чиримни шунчаки бажаришади, холос. Шаҳар ва қишлоқларда кенг тарқалган аёллар консультацияси, замонавий туғруқхоналар доялик хизматини турмушдан бутунлай сиқиб чиқармоқда.

Бундай ҳолни чақалоқнинг беш ва тўққиз кунга тўлиши муносабати билан нишоиланадиган маросимларнинг йўқолаётгани мисолида ҳам кўриш мумкин. Ўтмишда бу кунлар чақалоқ ҳаётининг энг хавфли саналари саналиб, гўё уларни турли инсу жинслар ва бошқа зарар етказувчи парилар тегишидан омон сақлашни кўзлаб махсус маросим сифатида нишонланган. Маросимлар эса ҳар бир шаҳар, ҳар бир қишлоқ аҳлининг ўз турмуш анъаналари доирасида бажарилган, шу сабабли улар билан боғлиқ ирим-чиримлар турлича. Бу ҳақда юқорида айтилган Н. Худоёрхон, А. Л. Троицкая, А. А. Семёнов, О. А. Сухарева ва бошқалар батафсилроқ тўхталганлар.

Ҳозирги турмушимиз шароитида бундай маросимларга амал қилувчилар йўқ. Бунинг икки сабаби бор: биринчиси, мазкур маросимларни бажариш пайти чақалоқнинг туғруқхонадалиги вақтига тўғри келади. Ҳолбуки, чақалоққа дахлдор ҳар бир маросим унинг ўз иштирокидагина моҳият касб этади. Бинобарин, ўзи туғруқхонада бўлган бола учун уйда унинг беш кечасини ўтказиш бемаъни нарса. Иккинчиси, ҳозирги ота-оналар атеистик дунёқараш руҳида тарбияланганликлари сабабли ҳар қандай диний уйдирмаларга ишонмайдилар. Улар ҳозирги замон медицинаси қудратининг беқиёсلىгини яхши биладилар. Шу туфайли бугунги кунда чақалоқнинг беш кечаси ва тўққиз кунга тўлишига дахлдор маросимларга эҳтиёж йўқолиб кетмоқда. Бироқ уларга оид олқишлар мазмунан ва шаклан трансформацияга учраб, онахонларнинг эркаловчи қўшиғи шаклида аҳён-аҳёнда эшитилиб туради.

Бу кеча беш кечаси,
Бу — отасини (нг) бачаси.
Онасини (нг) кўзмунчоғи,
Акасини (нг) овунчоғи.

Шуниси муҳимки, бу хилдаги айтим-олқишларнинг айримларида маросимга дахлдор иримлар ҳам тўла акс этиб турибди:

Бешдан ўтди — тошдан ўтди
Чолдевор ҳовлидан ўтди.
Чолн бор ҳовлидан ўтди.
Отасининг қўш пичоғи,
Онасининг ошпичоғи,
Бувисининг кўзмунчоғи,
Опасининг овунчоғи.

Ўтмишда боласи турмайдиган оналар чақалоғи дастлабки беш кунликдан ўтса, уни чол яшайдиган эски чордевордан олиб ўтиш расм бўлган. Бунда чақалоқнинг ўша чол ва чордевордай узоқ умр кўриши истаги кўзда тутилган. Махсус таом сифатида ҳалвойтар пиширилган. Беш ва тўққиз кечаларида доя пиёзга қозонкуя суртиб, у билан чақалоқнинг пешонасига, икки юзи ва манглайига, онасининг кўкраги ва пешонасига эмлаган. Пиёзнинг ачиқлиги ва қозонкуя инс-жинсларни қувувчи кучга эга, деб ишониш шундай иримга сиғинишга олиб келган⁸³.

Тўққиз кечасини шарафловчи олқиш-айтимлари ҳам мавжуд:

Тўққиздан ўтди бу бача,
Эндки ўлмас бу бача.
Боғла(р)ни гўраси бача,
Болала(р)ни жўраси бача.
Шу уйни тўраси бача
Шамсу қамару ситора⁸⁴
Ҳамроҳи бача.

Чақалоққа кўйлак кийдириш чилла давридаги муқаддас маросимлардан ҳисобланади. Чақалоқ уч кунга тўлганда биринчи марта кўйлак кийгизиларди. Одатда, бу кўйлакча эски мато парчасидан иборат бўлиб, *ит кўйлакча* деб юритилади. Уни қайчида кесиб бичиш тақиқланган бўлиб, асосан, қўлда йиртиб бичиш анъанавий эди. Бу бола умри кесилмасин, деган ниятда қилинар эди. Унинг кийдирилиши ҳам қатор иримлар билан қатъий боғлангандир. О. А. Сухарева Самарқандда амалга оширилган шундай бир маросим тафсилотини қуйидагича, баён этади: «Ит кўйлакчани тайёрлаб бўлгач, энага чақалоқни қўлига олди-да, аввал кўйлакчани қўй боғланган

⁸³ Қаранг: Сухарева О. А. Мать и ребенок у таджиков, с. 138—139.

⁸⁴ Шамс — қуёш, қамар — ой, ситора — юлдуз.

михга кийгиза туриб шундай деди: Бисмиллоҳи раҳмони раҳим. Гўсфандакак барин фақиракак шави, қобил шави, дам шави.

Кўйлакча иккинчи марта ўғирча — ҳовонча дастасига ёки шу вазифани бажарувчи қайроқ тошга кийгизилди. Бунда шундай деди: Бисмиллоҳи раҳмони раҳим. Сангдакак шави, сахтакак шави.

Ниҳоят, шундан кейингина — учинчи марта кўйлакча чақалоққа кийгизилиб, шундай сўзлар айтилди: Илоҳи парвардигор. Калон шави, умри ин як сол, умри ту сад сол; илоҳи қобил шави, мўмин шави... бо ризқу рўзат шави.

Агар она туғмайдиган ёки чақалоғи турмайдиган бўлса, ит кўйлакча аввалига кучукчага кийгизилган, бунда шундай дейилган: Кучукбачадак бисёр шаветон. Эртасига ит кўйлакча чинакам янгисига алмаштирилган, бундай алмаштириш маросимсиз кечаверган⁸⁵. Ҳозирги шароитда бу маросим ҳам, унга алоқадор ирим-чиримлар ҳам деярли қўлланмайди. Чунки чақалоқлар туғруқхонадан уйга янги кийимда олиб келинади ва уни кийдириш махсус маросим сифатида нишонланмайди.

Шунга қарамай, болаларнинг янги кийим кийишига оид айтим-олқиш социалистик ижтимоий муносабатлар таъсирида трансформацияга учраб ҳамон яшаб келяпти: шаклан шеърӣ андазага кириб, мазмунан узоқ умр кўриш истагидан иборат мотивга ҳаётга аралашув ниятини ҳам омухталаштириб мўлжар⁸⁶ тўлдириш — ўн уч ёшга ўтиш, туғилган кунни нишонлаш жараёнида болаларга янги кийим кийдиришда айтилади:

Сан бир йиллик,
Ман минг йиллик.
Кия-кия тўздирайлик,
Дугоналаримдан ўздирайлик.

⁸⁵ Сухарева О. А. Мать и ребенок у таджиков, с. 135—136. Чақалоққа кийдириладиган биринчи кўйлакнинг ит кўйлак дейилиши ит тотемига сиғиниш оқибати бўлиб, туғмайдиган она кўрган биринчи фарзандга ёки чақалоғи турмайдиган она фарзандига кийдиришдан илгари кучукчага кийдириш одати шундан келиб чиққан ва анъанага айланган (Оятлар таржимаси: Қўйдай юбош бўл, қобилгина бўл, тинчлан; Тошдай бўл, қаттиққина бўл; Қатта бўл, бунинг умри бир йил, сеники юз йил, илоҳи қобил бўл, мўмин бўл... ризқу рўзинг билан бўл. Кучук бачадай кўпайгин).

⁸⁶ *Мучал*. Бухорода «мўлжардароён» номи билан махсус маросим сифатида нишонланган. Ўн уч ёшга ўтган болага бошдан-оёнгача янги оқ кийим кийдирилган.

Бу хилдаги айтим-олқишларнинг ижросидаги ўзига хослик шундаки, уларни аввал кийимни ўн уч ёши ёки туғилган куни нишонланаётган болага кийдирувчининг ўзи айтиб, сўнгра, ўша боладан такрорлаш талаб этилади. Маросим сабабчиси уни шу талабга мувофиқ қандай айтилган бўлса, шу оҳангда такрор ижро этади. Бунда айтим-олқишнинг қайси шахс тилидан айтилаётганининг аҳамияти қолмайди:

Ёқаси мойли бўлсин,
Этаги лойли бўлсин.
Майли, бир йилда тўзсин,
Ўзи-чи, минг йил кулсин.

Айтим-олқиш учинчи шахс тилидан айтиляпти. Маросим сабабчиси ҳам уни шу ҳолда такрорлайди. Бунда энг муҳими — эзгу ният: майли, этаги лой, лекин ўзи мойли бўлсин, демак, фаровонлик нишонасига айлансин; майли, кийими бир йилда тўзиб кетсин, аммо эгаси узоқ яшасин, умрбоқийликка етсин. Шу камтарона холис ният маросимнинг учинчи шахсда кўринувчи сабабкорига қаратилган.

Чақалоқ 10—12 кунга тўлгач, уни биринчи марта чўмилтириш маросими ўтказилган. Бу маросимда болани шунчаки озода тутишнигина кўзланмаган. Балки чақалоқнинг бутун умри давомида дард-алам кўрмай, роҳат-фароғатда яшаши орзу қилинган. Бунини шу маросим ижроси жараёнида айтилган айтим-олқишда кўриш мумкин:

Сув — логар, бача — фарбех⁸⁷,
Боланинг танига малҳам бўлсин сув,
Боланинг танидан нопокликни юв.
Ҳамма вақт роҳатда бўлсин шу болам,
Кўрмасин сираям ҳеч дарду алам.

Чўмилтириш айтим-олқишлари гоҳи социал характер-далиги билан ҳам ажралиб туради:

Сув — пок, сен — нопок;
Пок сув санга бўлсин.
Сани нопоклигинг
Амиру хонларга бўлсин.

Лекин бари бир уларда чақалоқнинг семириб, соғлом ўсиши орзуси етакчи мотивдир. Бу орзуда боланинг кун сайин улғайишига дахлдор шиддат ҳам тажассум топган:

⁸⁷ Сув — ориқ, бола — семиз. Бу традицион таъбирда сувнинг ҳар хил ҳолатга кириши, чунончи, қуйилаётганда юпқа тортиши; чақалоқнинг эса семириб улғайиши орзу қилинган.

Якшанба — бир ман⁸⁸ гўшт,
Душанба — икки ман гўшт,
Сешанба — уч ман гўшт,
Чоршанба — тўрт ман гўшт,
Пайшанба — беш ман гўшт,
Сув — лоғар, бача — фарбеҳ.

Чақалоқни чўмилтириш кўп ҳолларда бешик тўйига муқаддима бўлиб, аслида бола ана шундан кейин бешикка солинган. Болани бешикка боғлаш маросим сифатида тантанали нишонланади. Унинг ўзига хос анъаналари бўлиб, ҳамон давом этиб келмоқда.

Бухоро шаҳрида *гавора бандон* (бешикка боғлаш) деб юритилувчи бу маросим икки хонадоннинг — ҳам чақалоқнинг отаси, ҳам онаси хонадонининг қўш тўйи сифатида нишонланади. Чақалоқнинг она томонидан бобоси унга бошдан-оёғигача уст-бош (сарпо), янги бешик совға қилади. Ҳар икки томоннинг келишган кунини (бу, албатта, душанба ёки жума кунлари) да совға жўнатиш маросими уюштирилади. Бунинг ҳам қатъий тартиби бор: энг олдинда ёгон оёққа миниб, қўлда қайроқ билан рақсга тушганлар ва карнайчи-ю сурнайчилар. Улар кетидан бошларида совға-салом солиниб дастурхонга ўралган лаъли (патнос) кўтарган аёллар ва орқада янги бешикни елкасига олган бешикбардор узун сафда тизилишиб, карнай-сурнай наволари остида боришади. Буларни *боркашлар* дейилади.

Боркашлар бешик тўйи ўтказиладиган ҳовлига етиб келганда уй эгалари уларни юзларига ун суртиш билан кутиб олади. Бу билан чақалоқнинг *сафедбахт* — бахти оппоқ бўлишига рамзий ишора қилинади.

Боркашлар шарафига таомлар сузилиб, зиёфат уюштирилади. Рақсга тушилади, қўшиқлар куйланади. Ниҳоят, болани бешикка боғлаш гали келади. Вакила ёки кайвони кўзмунчоқлар, қўнғироқлар, сиёдонали туморча тикилган бешикпўш ёптирилган янги бешикни уйнинг ўртасига келтиради. Бешикпўшларни очиб, тувак ва тагпўшларни солади, белбоғичини тугади. Бош томонда тагпўш тагига бир бош пиёз ва кичкина қайроқ тош қўяди. Шундан сўнг бешик юғиси устида — икки қуббаси ёнида ва ўртада, жами уч жойда паға ҳолидаги пахтадан узиб қўйиб, уларни ёқади ва тезлик билан шу пахта куйиндиларини йиғиштириб олади.

⁸⁸ Ман — оғирлик ўлчов бирлиги, 131 кг.

Қўр-қўр деб аталувчи шу ирим тугагач, чақалоқни қўлига олиб, даст кўтаради-да, шундай дейди:

Шугина жоним, бир жоним,
Бўйнимдаги маржоним.
Худо берди севсин деб
Олтин бешикка кирсин деб.

Сўнгра чақалоқни бешикка сола туриб, дастлаб, атайлаб тескари қўйиб, шундай дейди: — Бундай боғлаймизми? Бешик атрофидагилар бир овозда жўр бўлишиб: — Йўқ, йўқ, — дейишади.

Энди чақалоқ ўнг томонга чалқанчасига қўйилади-да, яна шундай дейилади: — Бундай боғлаймизми?

Яна барчанинг: Йўқ, йўқ, деган эътирози эшитилади. Вакила бу сафар чақалоқни чап томонлама чалқанчасига қўйиб, ўша сўзларини такрорлайди. Яна эътироз эшитилади. Ниҳоят, у чақалоқни тўғри ҳолатда бешикка қўяди ва шундай дейди: — Бундай боғлаймизми?

Ўтирганлар: — Ҳа, ҳа, — дейишади.

Кейин вакила шундай дейди:

— Қоч, қоч, бабаси,
Келди эгаси.
Ота-онанг гапиришса,
Қичқиришса, яна қўрқма.
Опаларинг, акаларинг
Бақиришса, яна қўрқма.
Олапар ит акилласа,
Қўрқиб қолма.
Моши мушук хурулласа,
Қўрқиб қолма.
Ялтоқ хангшер⁸⁹ ҳаигилласа,
Тагин қўрқма.
Биров баланд овоз солса
Чақириб қолса,
Тагин қўрқма.

Вакила шу айтим-олқишни айта туриб, боғлаш жараёнини бажараётган пайтда бошқа бир аёл ёнғоқ чақа бошлайди. Чақалоқни боғлаш тугаши билан чақилган ёнғоқ мағизлари бешик устидан сепилади. Бунинг икки рамзий маъноси бўлиб, тақиллаш овозидан бола чўчимаслиги ва ёнғоқ мағзини сепишдан эса боланинг сермағиз—келажакда бола-чақали бўлиши орзу қилинган.

⁸⁹ Эшак.

Болани бешикка боглаб бўлиш билан исириқ⁹⁰ тутатилиб, бешик устидан уч марта айлантирилади. Шу вақтда исириқ тутатувчи қуйидаги олқишни айтади:

Исириқ, исириқ,
Чатнасин исириқ,
Патласин исириқ.
Бачага кўз тегмасин,
Ким бачага кўз қилса,
Кўзлари оқиб тушсин.

Шу зайлда бешик тўйи маросими ниҳоясига етади. Бироқ бола ҳар сафар бешикка янгидан солинганда ҳар бир она бешикка боғлаш олдидан айтим-олқиш сўзларни қайта-қайта айтади. Бу ўзига хос анъанага айланган:

Кет, кет, бабаси,
Келди эгаси.
Ухлаб дам олсин,
Қувнаб уйғонсин.

Айрим айтим-олқишларда бешик тилло қалъага қиёсланса, бошқасида шунчаки, тахтадан эканлиги таъкидланади. Иккала ҳолда ҳам бешик боланинг ухлаш жойи тарзида эъозланади: тилло қалъага гулдай бола муносиб кўрилиб, бешик тебранишидан чиқадиган тақ-туқнинг душманларни (инс-жинсларни) қўрқитиши, шунингдек, ўзи тахтадан бўлса-да, юмшоқ (орқаси пахта) лиги билан ичида ётганининг баҳрини очиши онада қаноат ҳосил қилдиради:

Кет кет, бабаси,
Келди эгаси.
Тилло қалъаси
Гулдай боласи:
Тақи-тақи гавора⁹¹,
Душманлари овора.

Ёки:

Бешиги тахта,
Орқаси пахта.
Эгаси келди,
Кучуги қоч.
Ичида ётгани
Баҳрини оч.

⁹⁰ Қаранг: Троицкая А. Л. Лечение больных изгнанием злых духов (кўчуруқ) среди оседлого населения Ташкентского уезда. Бюллетень САГУ. Вып. 10. Ташкент, 1925; Яна: Первые сорок дней ребенка (чилля) среди оседлого населения Ташкента и Чимкентского уезда; Сухарева О. А. Мать и ребенок у таджиков, с. 107—154.

⁹¹ Бешик.

Юқорида кўрилган айтим-олқишларнинг барчасида *баба, бобов, кучук* ва *душман* образлари мавжуд бўлиб, улар махсус поэтик юк ташийди. Гарчи бу образлар ҳаётий реал бўлсалар-да, аслда ўз замирида кўринмас ёмон руҳлар — инсу жинслар, деу париларни англатиб туради. Магик тасаввурга кўра, улар бўш бешикда ётармишлар, бинобарин, бешикка болани боғлаётганда, албатта: «қоч, қоч бабаси»,— дея уларни қувиш шарт эмиш. Чунки улар кўринмас *баба* қиёфасида бешикда бола тўшагида ётаверармиш*. Ҳолбуки, шундай айтим-олқишлар ҳам борки, уларда қўрқитувчи восита реал эмас, балки аллақандай мавҳумликдан иборат бўлган «бало» дир:

Алодур, балодур,
Бало-қазо, нарроқ тур.
Эгаси келди,
Сан қоч.

Афтидан бундай айтим-олқишлар ғоят қадимий бўлиб, бало-қазо тарзида умумлаштирилган қирғинбарот жанглари, сув тошқинлари, ёнғинлар, ер қимирлаш каби офатлардан болаларни омон сақлаш илинжида илоҳий кучларга сўғиниш оқибатида пайдо бўлганга ўхшайди.

Лекин вақт ўтиш билан бало образи мавҳумлиги туфайли болаларни қўрқитишга ожизлик қила бошлади. Ана шундай бир пайтда Ўрта Осиёни Чингиз босқинчилари қонга беллади. Мўғул-татарлар тажовузкорлиги олдиға тушадиган даҳшат топилмади. Айниқса, Боту ва Жўжиларнинг номи даҳшат рамзига айланди. Бу ҳолни болаларвар оналар ҳаммадан илгари пайқашди, натижада болаларни чўчитишга ожизлик қилаётган мавҳум бало образини реал Бўжи келди» таъбири болаларни қўрқитувчи отгенка касб этиб, аллалар ва олқишларда ҳам

Қоч, қоч, қоч бўжилари,
Келди бешикни(нг) эгаси.
Боламни(нг) ўзи келди;
Алла қилади
Мазза қилади.

Шу тариқа «Бўжи келди» таъбири болаларни қўрқитувчи отгенка касб этиб, аллалар ва олқишларда ҳам

* Ўзбекларда бешикни махсус бешикпўш билан ёпиб қўйиш одати ана шундан келиб чиққан. Самарқанд шаҳри атрофидаги Сочоқиболо қишлоғида бешикпўш қирқ қуроқдан тикилиб, фақат она эмизадиган томонидангина очиладиган жойи борки, бу ўша илоҳий кучларнинг бешикка киролмаслигига қарши чора излаш оқибати ҳисобланади. Қирқ қуроқ ҳам ўша илоҳий кучларни қайтарувчи, уларга тўсиқ бўлувчи восита вазифасини ўтарди.

ишлатила бошланди. Бу фикрни рус аллаларида Бука ва форс ҳамда турк аллаларида Бўжи образларининг болаларни қўрқитувчи куч сифатида кенг ўрин олганлиги ҳақида А. Ветухов ва В. Жуковский берган маълумотлар ҳам яққол тасдиқлайди*. Бинобарин, ўзбек оналари ҳам мазкур образдан фойдалана бошлаганлар.

Аммо болалар тасаввурининг конкретлилигини ҳис эта бориш тарих қатларида кўмилиб, аста-секин мавҳумлик касб эта бошлаган Бўжи образини ҳам бир қадар конкретлаштиришни тақозо этиб қолди. Бўжининг ҳам қўрқитувчи кучи ожизлана бошлади. Ана шунда оналар «баба» образига мурожаат қилишди. Чунки кучук кўримлилиги билан бола диққатини тортса, ногаҳоний вовуллаши билан уни чўчитиши табиий эди. Бунинг устига, «бўжи» ва «баба» сўзлари фонетик жиҳатдан бир-бирига яқин овоз гармониясига эга бўлиб, болаларнинг ўз лексиконидан танланган эди. Натижада болаларни бешикка боғлаш айтим-олқишларида чўчитувчи ва қўрқитувчи восита сифатида баба образи кенг ўрин ишғол қила борди.

Ўзбек оналари болаларини бешикка солганда ҳам, бешикдан ечиб олишда ҳам доимо олқишдан толмаганлар. Бешик боғичларини ечиш биланоқ қўлчаларини қимирлатиб онага талпинган болажонларига термулиб меҳрлари ортган. Шу меҳр она тилида шеър бўлиб оққан:

Тақар-туқур гавораси,
Дарди дили овораси.

Ёки:

Қуввати гавора,
Душманлари овора.

Яна:

Тақ-туқи гавора бўлсин,
Душмани овора бўлсин.
Уйқуси бешикда қолсин,
Душмани эшикда қолсин.

Шу олқишлар тугагунгача бешикнинг барча боғичлари ечиб бўлинган. Она болани бағрига босиб, ҳар гал:

* Қаранг: Ветухов А. Народные колыбельные песни. М., 1892, с. 138—140; Жуковский В. Колыбельные песни и причитания оседлого и кочевого населения Персии. 1889, № 1.

— Ўс,— дея ўнг қўли билан у ётган ўринни сийпа-
лаб, бола орқабелини уқалаган. Аввал бир қўлтиғидан,
кейин иккинчисидан кўтариб қўйган. Бу ҳаракат уч
марта такрорланган ва боланинг увишган танасидаги
қонни ҳаракатга солувчи жисмоний ҳаракат бажарил-
ган. Сўнгра бола кийинтирилган. Қўринадики, оналар
меҳрибонликда қай даражада саховатли бўлсалар, шун-
чалик серташвиш ҳам.

Ўрта Осиё халқларида, жумладан, ўзбек ва тожик-
ларда чақалоқ қирқ кунга тўлмагунча, аниқроғи, чилла
муддати тугамагунча уни қариндош-уруғларига кўрса-
тиш таъқиқланганлиги юқорида эслатилди. Ўтмишга
алоқадор ана шу анъана секин-аста сўнаётир. Эндилик-
да чақалоқ ва онаси туғруқхонадан келтирилган заҳоти
уларни қариндош-уруғлари муборакбод этадилар ва
чилладорлик андишасини йиғиштириб қўядилар.

Шунга қарамай, бола ва онанинг чилладорлигига
алоқадор магик эътиқод айрим жойларда ҳамон оз бўл-
са-да, давом этмоқда. Жумладан, Бухоро шахрининг
эски қисмида яшовчи аҳоли орасида чақалоқни кўрса-
тишга, асосан, «чиллагурезон» — чилла қувишдан кейин
рухсат этиш анъанаси бор. Бу махсус маросим харак-
терига эга.

«Чиллагурезон» — чилла қувиш деб аталувчи бу ма-
росим учун нўхат қовурилиб, новвотга аралаштириб
янчилади. Шу аралашма бола қўлига солинади. Она
учун эса сўнгги марта атала тайёрланади. Бупгача она-
бола ҳаммомда чилла қувиш иримини бажаришиб, юви-
нишган бўлади.

Чилла қувишда она ювиниш супасида шипга қараб
чўзилади. Иримни амалга ошираётган аёл чақалоқни
она қорни тепасига даст кўтаргани ҳолда унинг устидан
қирққача санаб, сув томчилатади: Сув махсус обгар-
донда олинган бўлиб, у «тоси чил калит» — қирқ калит-
ли тос дейилади*. Сув ҳар томчилатилганда:

* Бухорода шу «тоси чил калит» — қирқ калитли тос ёки об-
гардон мис ёки бронзадан ясалган. Унинг ичкарисида қуббасимон
кичкина гардишли тосча бор бўлиб, шу тосча гардишида қирқта
кичик калитча оснғликдир. Бу калитлар чилтанларни ифода этади.
Тосинг ичкарисида турли оятлар ёзилган. Сиртида эса чилтанлар
ҳаракатини акс эттирган ҳар хил белгилар, чизиқлар мавжуд.
Шу вайдан бу тос қутлуғ саналиб, чилла фақат унда сув қўйил-
гандагина қувилган ҳисобланган. Оши бибисешанба ва бошқа ди-
ний меросимларда, шунингдек, айрим тўй-маъракаларда шу тосда
гулоб тугилиб, савобга эришилган.

Бачасини чилласи очасига** кетсин,— деб такрорлайди. Она ҳам ўша қирқ калитли обгардонда бошидан қирқ марта сув қуяди. Шу хилда ювинилгандан сўнг она-бола чиллаларидан қутулган ҳисобланганлар.

Ниҳоят, чилла қувиш чақалоқни қариндош-уругларига таништириш билан ниҳоясига етади. Буни ҳам она-болани ҳаммомда чўмилтириб келган доя (энага) ёки вакила амалга оширган. У чақалоқ ва онасини зиёфат дастурхони атрофида йигилишиб ўтирган қариндош-уруғлар ҳузурига бошлаб киргач, дастлаб, йўрғакдаги чақалоқнинг юзини очади. Сўнг уни даст кўтарган ҳолда таъзим бажо эттириб:

— Ашшалом,— дейди болага хос чучук тил билан. Ўтирганлар алик олишади. Кейин таништирувчи юзи очиқ чақалоқни ўтирганларнинг ҳар бирига яқинроқ келтириб кўрсатар экан:

Ҳой-ҳояси борди ⁹² шунинг,
Зап дояси борди шунинг,
Мард отаси борди шунинг,
Бек буваси борди шунинг,
Жон буваси борди шунинг,
Зўр акаси борди шунинг,
Жўр опаси борди шунинг,
Узоқ-узоқ жойларда
Бахшидаси⁹³ борди шунинг —

дея даврани айлантриб чиқади. Бу жараёнда чақалоқ кимга яқин келтирилса, у, албатта, кўрмана узатган. Чақалоқни шу тахлитда таништириш Қоракўл ва Олот районларининг айрим қишлоқларида ҳам алоҳида тантана тарзида ўтказилади. Шундай тантанага тааллуқли айтим-олқишни Эшакчи қишлоғида яшовчи олтмиш саккиз яшар Ражаб момо Бешимовадан ёзиб олдик:

Қаролидандир бешиги,
Қайрилиб олсин онаси.
Тилла қамишдан бешиги,
Товланиб олсин отаси.
Олма дарахдан бешиги.
Айланиб олсин бувиси.
Шафтолидандир бешиги,
Шапилаб ўсин буваси.
Зардолидандир⁹⁴ бешиги,

** Она.

⁹² Бордир.

⁹³ Бешиккертти қилиб қўйиш одатига ишора.

⁹⁴ Урик.

Зейралиб⁹⁵ олсин опаси.
Жийда дарахтдан бешиги,
Кўтара қолсин акаси.

Айтим-олқишдаги ҳар бир байт аниқ бир предметга эга ва алоҳида бир товушнинг аллитерацияси асосида поэтик сайқал топган. Байтда кўзланган кишининг қариндошлик муносабатини тавсифлаш жараёнида унинг характериға хос айрим белгиларнинг намоён бўлишиға эришилган. Аллитерация бувасининг шапиллаб ўпишиға қанчалик табиийлик бағишласа, опасининг жавдирашини ҳам шунчалик табиийлаштирган. Чунки шу чақалоқ-қача опанинг ўзи алоҳида эъозда эди. Энди-чи, эътибор чақалоқда. Шу вайдан опа бир қадар жавдирайди. Бу ҳол қўшиқдаги эркалаш оҳангига қувноқ енгил юморни омухталаштириб, самимиятни оширган.

Айтим-олқишларнинг талай қисми чақалоқнинг жисмоний ривожланишиға хос ижобий ўзгаришлардан завқланиш негизида юзага келган. Айтайлик, оналар болаларига мустақил ўтиришни машқ қилдирганларида ўша фарзандининг илк бор ўтиришидан хурсанд бўлиб, шу сатрларни айтиб эркалашлари табиий:

Ўтирсин-о, ўтирсин,
Бошини гулдан тўлдирсин.
Шугинани кўрган қизлар
Ўзини осиб ўлдирсин.

Боланинг биринчи марта оёққа тик туриши ҳам «истод-е, истод» дея мададлантирилса, илк бор қадам босганида бу эъозловчи оҳанг эҳтиёткорлик мотивига уланади:

Адоқ-адоқ юрисин,
Тикон шунга кирмасин.
Кўзи қаттиқ бандалар
Кўзи шунга тегмасин.

Эҳтиёт чораси сифатида дарҳол ис чиқарилади. Ҳатто айрим жойларда бола оёғи тушовланиб, бошида нон ушатилиб, тенгқурларига тақсимлаб берилади. Тушовланган бола уч ёки етти қадам босгандан кейин тушов қирқиб ташланиб, боланинг ўзига тубандаги истак билдирилган:

Югурса, онаси кўрса,
Югурса отаси кўрса,

⁹⁵ Зейралмоқ — жавдирамоқ.

Югуриб бозорга борса,
Гушту биринж кетирса.
Онаси пазанда бўлса,
Бачаси хўранда бўлса.

Яна:

Чопиб-чопиб юрганида,
Чақир ҳам шунга кирмасин.
Югуриб-югуриб юрганида
Тикон ҳам шунга кирмасин.
Ийик билан мийикка
Тогда юрган кийикка.

Шуниси ҳам борки, бола энди қадам босган чоғида тез-тез йиқилиб, қоқилади. Шундан эҳтиёт қилиш ниятида унга махсус гавғалтак (юришга ўргатадиган уч филдиракли аравача) ясаб беришади, гоҳида эса иккала қўлидан тутиб, той-той қилишади. Болани той-тойлаш ҳам оналарга алоҳида қувонч бағишлайди:

Той-той, болам, той, болам,
Ширин эркатои, болам.
Юмшоқ саримой, болам.
Ўзининг⁹⁶ шу ой, болам.

Бола саккиз ва ўн бир ойликлигида илк бор тиш ёра бошлайди. Оналар бундан беҳад завқланишади. Бухоро шаҳрида бола тишларининг тезроқ ва тугал чиқа қолишини истаб, аммалари кўйлагининг этаги билан унинг милкини эмлаб туриб шундай дейишади:

Икки тишингдан айланай
Қилган ишингдан айланай.
Мадрасани(нг) қуббасидай
Лўнда бошингдан айланай.

Қўшиқнинг бошқа бир варианты ҳазил характериға эга:

Икки тишингга дур бўлай,
Этган ишингга қул бўлай.
Халойиқнинг кўзи бўлиб,
Киссабуринг⁹⁷ ўзим бўлай.

Овқатлантириш вақтида боланинг инжиқликларини оналар эркалаб енгиган:

Десам-чи, ҳа, десам-чи,
Чорвоққа гул эксам-чи.
Седонали нонини
Қаймоқ билан есам-чи.

⁹⁶ Ўзининг.

⁹⁷ Чўнтакни кесуэчи ўғри.

Қизалоқ сочини илк бор ювиб-тараш ҳам оналар учун алоҳида байрам саналган. Зотан, қизининг сочи ўсиб тутамга келиши — бўйи ва кўркининг тўлиша бориши нишонаси ҳисобланган. Қизнинг ойдай тўлишини, сочларининг қуёш нурларидай сержилва ва тутамдор бўлишини истаган она соч тараб туриб, ўз ниятини шундай изҳор этган:

Ойда қулоч,
Кунда тутам.
Сенга қуёв,
Менга палов.

Юқорида келтирилган этнографик поэтик парчаларнинг (айтим-олқишларнинг) барчасида бола истиқболига дахлдор эзгулик туйғуси етакчи мотив даражасига кўтарилган. Аммо бу эзгулик оналарнинг фарзандлар тақдирига оид ташвишларидан холи эмас; улар ўзаро уйғунлашган ҳолда бутун ички коллизиялари билан намоен бўлсалар-да, ҳар қалай илоҳий кучлар сеҳру жодусидан узоқлаша бориб, эркаловчи реал айтим-олқишлар силсиласини юзага келтирган.

Айтим-олқишлар халқнинг манший турмуши билан чамбарчас боғлиқ бўлганлиги сабабли унинг ҳаёт тарзи тараққиёти таъсирида трансформацияга учраб туради. Бундай трансформация уларнинг поэтик жиҳатдан баркамоллашиб боришидагина эмас, балки ғоявий мундарижасининг ҳам тобора такомиллашиб, гуманистик моҳияти чуқурлашаётганида ҳам кўриниб турибди. Шу хусусиятлар олқишларнинг замона руҳига суғорилган ҳолда яшовчанлик касб этишини таъминлаётир.

II б о б. СУЙИШ ҚЎШИҚЛАРИ Эркаламалар

Эркаламалар болалар фольклорининг мустақил оригинал жанри сифатида ғоят кенг тарқалган ва қадимийдир. Гарчи бу жанрдаги асарларнинг ижодкорлари катталар бўлсалар-да, аммо уларда болалик оламининг завқу шавқи, назокати ва латофати тараннум этилган. Шунга қарамай, ўзбек фольклоршунослигида бу жанр табиати ҳанузгача ўрганилмаган. Ўзбек болалар фольклорининг тадқиқотчиси Ғ. Жаҳонгиров эркаламаларга овутмачоқ сифатида қарайди¹. Рус болалар фольклоршунослигида эркаламалар пестушка номи билан юритилиб, овутмачоқ (потешка)лардан фарқ қилинади². Бундай дифференциациялашув тожик ва татар болалар фольклоршунослигида ҳам мавжуд.

Тожикларда эркаламалар — *сурудҳои дӯстдорӣ*, овутмачоқлар — *сурудҳои навозиш* деб фарқ қилувчи номлар билан юритилсалар-да, нима учундир тожик болалари оғзаки поэзиясининг тадқиқотчиси Б. Шермуҳаммадов ҳам уларнинг ҳар бири болалар фольклорининг мустақил жанри сифатида яшаётганлигига урғу бермайди³. Уларнинг жанр спецификасидаги фарқли ва муштарак хусусиятларини очмай туриб, ҳар иккаласини аралаштириб юборади.

Эркаламани фақат овутмачоқлар билангина эмас, балки бешик қўшиқларига мансуб этнографик поэтик парчалар — айтим-олқишлар билан қўшиб юбориш ҳоллари ҳам мавжуд⁴. Ҳолбуки, эркалама суйиш қўшиқлари намунаси ҳисобланади.

Эҳтимол, бундай қўшиб юборишларга ўзбек болалар фольклоршунослигида терминларнинг илмий асосда

¹ Жаҳонгиров Ғ. Ўзбек болалар фольклори. Тошкент, 20—28-бетлар.

² Аникин В. П. Русские народные пословицы, поговорки, загадки и детский фольклор. М., 1957, с. 88.

³ Шермуҳаммадов Б. Назми халқин бачагонаи тоҷик. Душанбе, 1973, саҳ. 27—30.

⁴ Жаҳонгиров Ғ. Ўзбек болалар фольклори, 20—28-бетлар.

ҳал қилинмаганлиги сабабдир. Лекин эркалама, овутмачоқ ва айтим-олқишларни бир нарса деб қарашга ҳеч қандай асос йўқ. Шуниси муҳимки, туркий халқларга мансуб татар болалари фольклори намуналарини тўплаб нашр этган И. Исәнбет эркалама (мовиктиргич) ва овутмачоқ (кузаткич)ларни бир-биридан ажратган ҳолда берган⁵. Бинобарин, ўзбек болалар фольклори материалларига ҳам диққат билан назар солинса, овутмачоқлар болалар ғашлиги ошганда ёки улар бақириб йиғлаганда, бетоқатлик қилганда айтилса, этнографик поэтик парчалар ҳамда образли иборалар бешик ёки гўдаклик даври билан боғлиқ ҳар хил удумлар, расм-русм ва ирим-чиримларни бажариш жараёнидаги ижроси туфайли эркаламалардан фарқ қилади. Бундан ташқари, уларни эркаламалардан фарқ қилувчи белгиси сифатида вақт ва вазиятнинг белгиловчилик ролини ҳам таъкидлаш лозим. Чунки овутмачоқ ҳам, этнографик поэтик парча — айтим-олқишлар ҳам зарурият тақозосига кўра ижро этилади. Бунда ижрочи кайфиятининг қай ҳолатда эканлиги аҳамиятсиздир.

Бироқ эркаламаларда ижрочи кайфияти муҳимдир. Чунки, хафа бўлганда, эҳтирослар жўшқинлиги йўқ пайтда болани эркалаш майли ҳам бўлмайди. Бунга эҳтиёж ҳам қолмайди. Болани эркалаш учун кайфият беҳад чоғ бўлиши керак.

Бундай ҳолат ҳамиша бўлавермаслиги табиий. Шундай экан, эркаламаларда, овутмачоқ ва айтим-олқишлардан фарқли ўлароқ, вақт тасодифий эҳтиёжга айланади, аниқроғи, нисбий моҳиятга эга зарурият шаклида зуҳур этади. Лекин эркаламалар катталарнинг кичкин-тойларга беҳад кўтаринки кайфиятда муносабатда бўлишлари натижасида туғилган поэтик парчалардир. Худди шу экстаз ҳолат уларнинг жанр табиатини белгиловчи етакчи хусусияти ҳисобланади.

Айтайлик, ишдан ҳориб келган отанинг олдига бийрон тили билан ҳижжалаб «да-да!» деб гўдаги пешвоз чиқади. Бу кутилмаган мурожаат ота қалбини тўлқинлантириб юборади, ниҳоят, оталик ғурури қўзғаб, меҳрини тўкиб, боласини шундай эркалай бошлайди.

— Чони дада,
Тарбузи — гелони дада,
Химчаи ларзони дада,

⁵ Қаранг: Татар халкының балалар фольклори, 41-бет.

Танўри тафсони дада
Фатири часпони дада,
Нахўти бирёни дада.

Бундай ҳолни меҳрнинг портлаши деб таъбирлаш мумкин. Меҳрга йўғрилган кичкинтой сиймоси конкрет нарсаларга қиёслаш жараёнида нурланиб турибди; чоғиштирилаётган нарсаларнинг ҳар бирида кичкинтойнинг ўзига хос турли хатти-ҳаракатларига нозик ишоралар мавжуд: кичкинтойнинг тарвузга ўхшаб юмалаб юриши, новда (хивич) сингари нозик-ниҳоллиги, тандир ҳароратидан кам бўлмаган фараҳбахш илиқлиги билан қалбларни иситиши, патирдай азизлиги, ҳозирча нўхатдай бийронлигидан эъозланишга сазоворлиги ана шу ишораларнинг поэтик мазмунидир. К. Чуковский ана шу тахлитда пайдо бўлган эркаламаларга «эркалаш хуружи зўрайиши»нинг натижаси деб қарайди. Шу билан бирга гоҳо бу ҳол экстаз тусини олиши, яъни меҳр хуружи беҳад жўшиб кетиши, ўзини йўқотиш даражасида завқланиш жазавога минишга қадар бориб етажигини каравотчасида ётган тўрт ойлик чақалоғига термулиш билан ногаҳоний меҳри жўшган бир онанинг қўйидаги сўзлари мисолида кўрсатади:

«Буцки, муцки, дуцки,
Руцки, цуцки, бум.
Кушеньки вы, таракушеньки,
Пуценьки вы, марабук»⁶.

Ҳап шундаки, она чақалоғини таталаб-таталаб ўпа бошлаганида кўзларига чалинган нарса *буци* — маржон эди. Она қалбидаги меҳр хуружи уни *буцки, муцки, дуцки* тарзида ритмга солиб, гарчи шеърӣ машғулотдан йироқ бўлса-да, назм битишга чоғлайди. Шу сўзлар тизими ритмида арзандасини ардоқлаш, эркалаш оҳангини сезганлигидан уларнинг маъно англатмаслиги, мантиқсизлиги хаёлига ҳам келмаган. Унинг учун муҳими товушларнинг ардоқловчи оҳанги эди. К. Чуковский бундай ҳолни «товушларнинг экзотик рақси» деб таърифлайди.

Товушларнинг экзотик рақсига асосланган композицияга эга талай эркаламалар ўзбек оналари ижросида ҳам учрайди. Уларнинг аксарияти «О... шугина» ёки тўппа-тўғри «Шугина» сўзлари билан бошланиб, кўпин-

⁶ К. Чуковский. От двух до пяти. Киев, 1958, с. 264.

ча 4 ёки 6 сатрли ва айрим ҳолларда 10 ва ундан ортиқроқ сатргача бўлиши мумкин. Бундай чекланишнинг асосий сабаби — меҳр хуружининг чўзилувчанлик даражасига, аниқроғи, узоқ муддат чўзила олмаслигидан иборат психологик ҳолат билан боғлиқ. Чунки ҳар қандай меҳр хуружи ҳам бир неча дақиқагина давом этиши, сўнгра пасайиб қолиши табиийдир. Бинобарин, ҳар бир эркалама меҳр хуружининг қанчалик куч ва чўзилувчанликда намоён бўлиши оқибати ҳисобланади.

Ўзбек эркаламалари халқнинг ўз фарзандларига бўлган беқиёс меҳр товланишларини акс эттирган. Уларда халқимизнинг болапарвар сиймоси нурланиб туради. Ўзбек эркаламаларининг характерли фазилатларидан бири нозик поэтик якунланмага эғалигидадир:

О... шугина, шугинагина,
Мунчагина, тунчагина,
Кунчагина, шунчагина,
Яшнаб турган ғунчагина.

Ёки:

Шугинагина ким экан ўзи?
Шугинагина кучукчами?
Шугинагина пучуқчами?
Шугинагина мушукчами?
Шугина ширин пучуқчами?
Ёки чиркин шумшукчами?

Иккала эркаламада ҳам товушлар аллитерацияси ва шу ҳодисага асосланган тўқ қофиялар эркалаш оҳангини таъминлаб турибди. Юқорида К. Чуковский келтирган мисолида кўринганидек, мантиқсизлик йўқ. Уларда ҳар бир сўзда ритмга омухталашган маъно ярқираб турибди. Унинг ўз вазифаси бор. Бу эркаланаётган болалар хатти-ҳаракатини шоирона баҳолаш вазифасидир. Кейинги эркалама енгил ҳазил, қувноқ юмор характерида.

Шуниси характерлики, эркаламаларда *-гина* қўшимчасида кичрайтиришдан кўра эркалаш оттенкаси бўртиброқ товланади. Дастлабки эркаламанинг *Яшнаб турган ғунчагина* поэтик якунламасида, гарчи *ғунча* образида кичкинтой сиймоси рамзан гўзал гавдалантирилса-да, *-гина* эркалаш оҳангига омухталаштирилганлигидан шунчаки кичкина болани эмас, балки меҳрга, ардоққа йўғрилган азиз кичкинтойнинг тароватли қиёфасини кўраимиз. Бундай хусусият *шугина* сўзи билан бошланувчи бошқа эркаламалар учун ҳам муштаракдир:

— Шугинагина кимни (нг) қизи?

— Юрий Гагаринни (нг) қизи?

Қўлларида олтин соат.

Чақир, чуқур, чиқ.

Эркаламада замон руҳи уфуриб турибди. Бу уларнинг ижтимоий оҳанг билан суғорилишига замин ҳозирлаган. Бухоро шаҳар ва қишлоқларида кенг тарқалган юқоридаги эркалама шу куннинг — илмий-техника инқилобини амалга ошираётганлар замонаси романтикасига лиммо-лим. Бу ундаги поэтик образлар ва мушоҳадаларнинг замонавий мантиққа мутаносиблигида кўриниб турибди.

Эркаламада доврўғи жаҳонаро дoston бўлган биринчи совет космонавти Ю. А. Гагарин билан ифтихор қилиш туйғусини кичкинтой юртдошларининг мурғак қалбларига сингдириш, шу асосда уларда ифтихор туйғусини тарбиялаш кўзланади. Бу катталар тилидан болажонлар завқу шавқига омухталаштирилган поэтик талқин тарзида амалга оширилган. Мана бу эркаламалардаги поэтик образлар ва мушоҳадалар ўтмиш замонига хос:

Шугина жоним ҳув деди,

Жом косада сув деди,

Жом коса жоним деди,

Бур қошнқ қоним деди.

Қўтонда⁷ қўйим деди,

Тирамода⁸ тўйим деди.

Ғиштилик 67 яшар Гавҳарбибидан ёзиб олинган эркаламада революциядан илгариги турмуш тарзига хос орзулар аксини топган. Оналар ўтмишдаги ижтимоий тузумнинг ана шу адолатсизлигига қарши ҳазин оҳангларда куйланган орзулари билан фарзандларини эркалаб, улар онгига ўз ҳақ-қуқуқини таниш тушунчаларини сингдириш орқали эътироз билдира олганлар. Шу сабабли бундай эркаламаларнинг оҳанги бир қадар ҳазинроқ. Бу ҳазинлик гоҳо оиладаги иқтисодий танглик, ночорликни ифода этувчи мотив даражасига бориб етади:

Кишталакидан дегай десам,

Кошки қўлим бўш бў(л)са.

⁷ Қўра — қўйлар подаси сақланади.

⁸ Тирамо — асли тожикча тирамоҳ бўлиб, ўзбекча, куз маъносида.

Тушбералар⁹ букай десам,
Кошки уйда гўш(т) бў(л)са.
Билагим чизғаб еғай десам,
Кошки бунга тиш бў(л)са.

Кўриниб турибдики, эркалатаётган киши — тишсиз қария; у мудом меҳнатда, «қўли банд»лигидан ҳатто боласини эркалашга ҳам фурсат тополмайди. Тинмай ишлайди-ю, лекин уйда чучвара қилгудек гўшт йўқ. Қария ана шундан норози. Шу сабабли унинг эркалаш оҳанги ҳазинроқ бўлса-да, умидсизликдан холидир.

Халқ ўз фарзандлари сиймосида ҳамиша орзу-умидлари тантанасини кўриб келди. Ота-оналар ўзлари эришолмаган ниятларига фарзандларининг етишувларини истади. Бу истак ўтмишда куйланган талай эркаламаларда лейтмотив даражасига кўтарилган.

Шуниси характерлики, бу лейтмотив марказида тўйга дахлдор орзулар туради. Бунинг сабаби, биринчидан, тўйга етишдан мурод — фарзанднинг ўсиб-улғайиши ниятини кўзлаш бўлса, иккинчидан, фаровон турмушга эришиш истагидир. Чунки тўй моддий фаровонлик натижаси ҳисобланади. Шу боисдан ўзбек эркаламаларининг талай намуналарида тўйга етиш орзусининг тараннуми кенг ўрин тутати:

Шугина жоним Ҳадия,
Сув келтирсин кадида.
Қадининг боғи узилса,
Келин бўлиб сузилса.
Ўша кунн ўзим бўлсам,
Сузилганини кўрсам,

Ёки:

Дилфузахон дейла¹⁰ уни,
Қандга қўшиб ейла¹¹ уни.
Бухородан совчи кеса.
Қимматбаҳо дейла уни.

Ўзбек эркаламаларининг бошқа бир гуруҳида бола-жонлар портретини чизишга алоҳида эътибор берилган. Бунда гоҳо тўла портрет чизиш майли етакчи бўлса, гоҳида бола организмдаги алоҳида бирор ёки бир неча аъзони поэтик мадҳ этиш билан чекланилади; иккала ҳолатда ҳам боланинг инсонлик шарафи улуғланади:

⁹ Чучвара.

¹⁰ Дейдилар.

¹¹ Ейдилар.

Гулижон — ўзи чаққон,
Қоқи гулини таққан.
Бир кулиши бор учун
Ойижонига ёққан.

Ёки:

Қоп-қорағай кўзингга
Қоровулбек тасаддуқ.
Бурнингни (нг) пардасига
Парвонач¹², тасаддуқ.
Юзуни (нг) туллуғига¹³
Избосганлар¹⁴ тасаддуқ.

Она қалбида меҳру саховат шу қадар тошқинланганки, унинг қаршисида салтанат ҳомийларининг саховати ҳам бир пул. У жигаргўшасининг қоп-қора кўзларига телмуриб, унга беҳосдан қоровулбегини қурбон қилгиси келиб қолади. Бунга кўзлар тароватини ифодаловчи «қоп-қора» эпитети билан *қоровулбек* сўзидаги қ товуши аллитерацияси сабабчи. Иккинчи байтда аллитерация *п* товушига кўчади. Фарзандининг бурун пардалари олдида ҳатто вазирга муовинлик қилувчи парвоначини ҳам назарга илмайди. Шунчалик саховати кўзғолган она фарзандига юрт ҳадя этгиси келади. Бола юзининг чўзинчоқлигига *Избосганлар* сўзининг чўзиқ оҳангга қай жиҳатдандир мосдай туюлади онага. Шу параллеллик мантиқига мувофиқ ҳолда Избосганни ўша чўзинчоқ юзлар учун тортиқ қилиб, меҳрини изҳор этади.

Эркаламада шу тахлитда, аввало, ўз аъзолари таништирила борилади. Бунда эҳтироснинг жўшқинлиги кутилмаган қиёсларни, ўхшатиш ва сифатлашларни тақозо этишини унутмаслик лозим. Айтайлик, болакайнинг сариёғ, қаймоқ ёки ҳандалак сингари предметларга қиёсланиши ҳам табиий равишда унинг ҳолати ва хатти-ҳаракатини поэтик изоҳлайдиган воситага айланади:

Садқа сариғ ёққа,
Бир коса қаймоққа.
Жон садқа, дил садқа,
Ўзгипам шунга садқа.
Садогалар сайрасин.
Бийисн¹⁵ шундан айлансин.

¹² *Вазир муовини* — фармон ижро қилувчи киши.

¹³ *Тул* ёки *туллуғ* — чўзиқ ёки чўзинчоқ.

¹⁴ *Избосган* — жой номи.

¹⁵ *Бувиси*.

Ёки:

Айланайин оқчамдан,
Лаблари қаймоқчамдан,
Искасам — зомичадек¹⁶,
Чўмилса — гул-ғунчадек.

Келтирилган мисоллар эркаламаларга алоқадор икки хусусият устида баҳс юритиш имконини беради. Биринчиси, эркаламаларнинг ижодкори масаласи бўлиб, чиндан ҳам уни аниқлаш муҳим илмий қимматга эга. Бу эркаламаларнинг оналик фольклорига тааллуқдорлигини тасдиқлашда аҳамиятлидир. Гап шундаки, эркаламалар ижодкорлигида оналар етакчилиги сезилиб турса-да, бу сафда буви-ю боболар, опа-ю акалар, оталар, холалар, аммалар, хуллас, қариндош-уруғларнинг ҳам ўзларига яраша ўрни бор. Буни юқоридаги эркаламалар ҳам тасдиқлаб турибди. Бинобарин, мана бу эркаламаларда ҳам болаларни эъзозлаётганлар ижодкор қиёфасида бўй-бастини кўз-кўзлаб турибди:

Гулижон ўзи-ўзи,
Дўпписи йўрмадўзи.
Йўрмадўзи ярашган,
Ота-онасидан адашган,
Бувисига қарашган.

Ёки:

Хай-ё хуйлар бў(л)син-е,
Шугина тўйлар бў(л)син-е.
Шугинани(нг) тўйларига
Жумла-жаҳон ўйнасин-е.
Амбалари¹⁷ танга сепиб,
Ҳой боракалло, десин-е.

Симтепада бир қуш бор,
Қанотида кумуш бор.
Ўйнаб турган укамнинг
Қулишида бир иш бор.

Ниҳоят:

Сув келади ғози билан.
Тилда қувноқ сози билан.
Ўғлим овга кетади,
Асил овчи този билан.

Биринчи эркалама ижодкори — буви, иккинчисиники — амма, учинчисиники — опа, тўртинчисиники — ота.

¹⁶ *Ҳандалак*.

¹⁷ *Амма* — отанинг опаси ёки синглиси.

Биринчисида бувининг ўз неварасини жон-жонидан суйгани ифодаланса, иккинчи эркаламада ўзбек тўйларида бола бошидан танга сепиш удумига ишора қилинганки, бу унга этнографик руҳ бахш этиб, тарихий-миллий колоритни кучайтирган. Амма жияннинг тўйида хизмат қилмоқчи, унинг бошидан танга сепиш орзуси билан улғайишини истаяпти. Бундай истаклар миллий-маиший хусусиятлар фонида жило топанлиги сабабли эркаламаларнинг этнографик қиммати ҳам бўртиб намоён бўлган. Бу эркаламаларнинг ўзига хос иккинчи хусусияти ҳисобланади¹⁸. Эркаламалардаги этнографик қимматни болалар турмушига дахлдор расм-русмлар, ирим-чиримларнинг поэтик фонлиги таъминлаган. Инчунин, юқорида келтирилган сўнгги эркалама ижодкори шунчаки ота эмас, балки овчи ота. Шу касбини ўғлини суйганчалик севади, шу боис келажакда унинг овчи бўлишини истайди.

Фарзандлари турмайдиган оналар болаларини эркалаганларида унга қўйилган кокиллар мадҳига алоҳида эътибор берганлар. Бундай ота-оналар болаларининг ўлмай улғайишини истаб, унга кокил қўйиш анъанасида¹⁹ фарзандлари умрбоқийлигини кўрганлар, шу сабабли болага қўйилган кокиллар унинг ўзи сингари эъзозланади:

Акбаржоним шу жойи,
Бозорда холли тойи.
Кокиллари тиллоий,
Ўзим айланай, илойи.

Бола янги кийимда гул-гул яшнайти. Бу ҳол ота-она қалбини тўлқинлантиради, ғурурини оширади. Шу сабабли бўлса керакки, талай эркаламаларда катталар болажонлари устидаги кийимларнинг хил-хил товланишларида ўшалар истиқболига дахлдор орзу-умидларини жилолантирганлар:

Бай-бай экан кўйлакчаси,
Кўйлакчаси-мўйлакчаси,
Чиқа қолсин мўйлабчаси.

¹⁸ Бу хусусда айтим-олқишлар ҳақидаги баҳсда батафсил тўхталган эдик.

¹⁹ Утмишда фарзанди турмайдиган ота-оналар болаларининг ўлмаслигини истаб, унга кокил қўйганлар. Кокил ўғил бола балоғатга етгунча олинмаган, фақат унинг шаънига қурбонлик қилингандан сўнг қирқиб юборилган.

Ёки:

Мани(нг) қизим оппоққина,
Бошида зар қалпоққина,
Қимла(р) шуни кўролмаса,
Кўзига шўр тупроққина.

Мўйловнинг чиқиши — балоғатга етиш белгиси. Соқол қўйиш эса — кексалик эътирофи. Ўзбек халқида соқол ва мўйловга шундай қараларди. Бугунги шароитда бу қараш қисман ўзгарди. Юқоридаги эркаламада эса мўйлов чиқишини ишташ замирида боланинг камолоти кўзланмоқда, янги кўйлақда боланинг таровати унинг шундай камолотидан дарак бергандай туюлганидан она шу орзусини эркалаш оҳангига солган. Шунингдек, бошида зар қалпоғи билан кўркига-кўрк қўшилган қизалоғига кўз тегмаслигини ёки атлас кўйлақда ял-ял ёнган қизалоғини яйраб, бағрига босиб, ўпгиси келади онанинг. Шуниси муҳимки, бу истакларнинг барчаси қизалоқни эркаловчи оҳангда ифодаланади.

Гоҳо шу кийим кичкинтойга ўз яқин кишиларини, уруғ-аймоғини таништириш воситасига айланади:

Бабалаки бўпписи бор,
Бошчасида дўпписи бор.
Қайвони бибиси бор,
Саркарда бобоси бор.

Ёки:

Умлатвой утталага
От боғласин буттала(р)га.
Шойи кўйлақ енгларида,
Жўралари ёнларида.
Уттала, ҳой уттала.

Баъзи эркаламаларда бу жараён янада чуқурлашган. Болани эркалаш унинг ётар жойи — бешик абзалларини поэтик мадҳ этиш фонида ота-онасини таништиришни кўзлаган ҳолда кечади:

Шим-шим ётар
Шумаги бор шу жониминг.
Лочин бадал
Думоғи бор шу жониминг.
Гўзал жувон
Онаси бор шу жониминг.
Мирзо йигит
Отаси бор шу жониминг.

Бошқа бир қатор эркаламалар савол-жавоб тарзидagi композицияга эга; биринчи сатри саволдан иборат

бошланма, қолган сатрлари эса унга жавоб-ҳосилалар саналади. Қизиги шундаки, савол ҳам, жавоб ҳам ўша ижодкорнинг ўзигагина тааллуқли. Фақат унинг ўзи томонидангина ижро этилади:

— Нарғизахон ким боласи?
— Тоққа товушқон²⁰ боласи.
Яхши қовун ҳумбаласи²¹,
Яхши узум шингаласи.

Шуни таъкидлаш зарурки, эркаламалар, асосан, етти ёшгача бўлган болаларга нисбатан қўлланса-да, аслида болаларни эркалаш жараёни 11—13 ёшга тўлгунларигача ва ҳатто ундан кейин ҳам давом этади. Бироқ бу даврдаги эркалаш поэтик формада кечмай, мақташ ва миннатдорчилик изҳоридан иборат образли иборалар воситасида амалга ошади.

Поэтик эркаламаларнинг яна бир муҳим хусусияти шундаки, улар ижроси ҳамиша ҳаракат фонида, ҳаракатга узвий боғлиқ ҳолда кечади. «О... шугина» ёки «Шугина» сўзлари билан бошланувчи эркаламалар 3 ёшгача бўлган кичкинтойларга айтилса, бошқа бир каттагина гуруҳи етти ёшгача бўлган болалар белчасидан қучиб, гоҳида бирор аъзосини уқалаб, гоҳи бағирга босиб, гоҳ талпинишларидап илҳомланиб ва яна шуларга ўхшаш турли-туман муносабатлар жараёнида ўша ҳаракатга мос тушадиган оҳангда ижро этилади. Бундай вазиятда эркаламаларнинг кимга — қизалоққами ёки ўғил болагами қаратилганлиги ижрочи-ижодкорнинг диққат марказида туради. Айтайлик:

Игнанинг учгинаси,
Пистанинг пучгинаси.
Бунча ширин бўларму,
Қизларни кичкинаси

эркаламасини ўғил болалар шаънига айтиб бўлмайди.

Шер бўлади ўғлимиз,
Эр бўлади ўғлимиз.
Қўп бўлади ўғлимиз,
Хўп бўлади ўғлимиз.
Деҳқон бўлсин ўғлимиз,
Полвон бўлсин ўғлимиз

эркаламасини қизлар шаънига қўллаш ноўрин. Чунки биринчи эркаламада хотин-қизларга муносиб касбу кор

²⁰ Қуён.

²¹ Ҳандалак.

фонида қизалоқ эъзозланса, иккинчисида эркакларга хос хусусиятлар поэтик таърифлана туриб, ўғил бола эркаланган. Талай эркаламалар мазмунинда бундай дифференциация бўртиб турса-да, аммо шундай дифференциациялашдан холи, умуман болани эркалаш руҳида айтилганлари ҳам анчагина:

Садаға сатигинг бўлай,
Ошингга қатигинг бўлай.
Ўйингга меҳмон келганда
Каштали қошигинг бўлай.

Аммо эркаламаларнинг «Ҳа, лўтти, лўтти», «Ҳа, дўрса, дўрса, дўрса», «Ҳа, кишта, кишта, кишта» ёки «Ҳа, лўтти» ва «Ҳа, дўрси» каби традицион сатрлар ва тақлидий сўзлар билан бошланувчи яна бир силсиласи борки, улар фақат икки-уч ёшдаги болаларга мўлжалланган. Бунинг сабаби шу ёшдаги болалар вазнининг енгиллиги бўлиб, уларни ҳаволата-ҳаволата кўтаришга қулайлигидир. Бундай қулайлик кичкинтойни бир қўл кафтига ўтқизиб, иккинчи қўл билан унинг белчасидан маҳкам тутган ҳолда ҳаволатиш ҳаракати равишига мутаносиб оҳангда эркаламани куйлаш имконини беради. Бу туркумга мансуб эркаламаларда ҳам кичкинтойлар келажига дахлдор орзулар етакчи мотивдир. Орзуларки, гоҳо турмушнинг оддий юмуши-ю, аммо фақат ижтимоий тенгсизлик замонасининг мантиқига мос:

Ҳа, дўрса, дўрса, дўрса,
Оғаси бозорга борса,
Гўшту биринч кетирса,
Онаси пазанда бўлса,
Бачаси ҳўранда бўлса.

Орзуларки, фақат фаровонлик замонасининг нурига йўғрилганлигидан баъзан ҳатто озгинагина тантиқликни ҳам кўтара олади. Бундай пайтда енгил юмор шу орзулар тароватланган оҳангга ўзгача фараҳ ва парвоз бахш этади:

Ҳа, дўрса, дўрса, дўрса,
Қамиш боғи ўзилса,
Домод²² бўлса — сузилса,
Рост кафтингга самбўса²³,
Қайнанаси чалласа,
Ноз қилса-ю, бормаса.

²² *Кўёв.*

²³ *Сомса.*

Болани ҳаволатувчи эркаламаларнинг аксарияти 5—6 мисрадан ташкил топган. Шунга қарамай, анча такомиллашган йигирма ва ундан ортиқ мисрага қадар чўзилган намуналари ҳам топилади. Бундай намуналар алоҳида бандларга бўлиниб, ягона ғоявий мазмун асосида композицион бутунликка эга бўлади. Жумладан, додбоғлик 78 яшар Ҳидоят буви Раҳимовадан ёзиб олинган эркалама 17 сатрдан иборат. Бу эркалама мухаммас шаклида бўлиб, уч бешлик банддан ташкил топган. Ҳар бир банд дастлаб *аа* тарзидаги нақорат, сўнгра *ббб* шаклидаги ўзаро оҳангдош сатрлардан тузилган. Муҳаммас-эркалама охирида нақорат байт яна мустақил ҳолда такрорланади. Нақорат байтнинг бошида ва охирида бундай такрорланиши мухаммас-эркалама композициясида қолипловчилик вазифасини ўтаган. Мана, унинг тўла тексти:

Ҳа дўрси, дўрси, дўрси,
 Чиқа қол, мана курси
 Ғулим эрур жамолинг,
 Жамолингда камолинг,
 Кам бўлмасин висолинг!

Ҳа дўрси, дўрси, дўрси,
 Чиқа қол, мана курси!
 Ҳининг гўёки баҳор,
 Юзларинг худди анвор,
 Мушкин сочлар сенда бор.

Ҳа дўрси, дўрси, дўрси,
 Чиқа қол, мана курси!
 Юзларинг бўлсин порлоқ,
 Ғам сендан бўлсин йироқ,
 Душманинг ўлсин шу чоқ.

Ҳа дўрси, дўрси, дўрси,
 Чиқа қол, мана курси!

Маълумки, мухаммаслардаги оҳангдошлик қатъий тартибга эга: биринчи банд *ааааа* шаклида, қолганлари *бббба* ёки *бббаа* ва ҳоказо шаклида давом этиб, ана шу *а* ёки *аа* сатрлари ҳаминша биринчи банд билан боғланидиган оҳангдошликни таъминлайди. Шу билан бирга, баъзан янгиланиб турса, баъзан нақорат тарзида айнан такрорланиб туриб, бутун мухаммаснинг композицион яхлитлигини таъминлаб туради. Юқоридаги эркалама оҳангдошлиги эса, мухаммас структурасига хос оҳангдошликка тескарилиги билан фарқ қилувчи оригиналликка эга.

Эркаламада барча бандлар учун *aabbb*, *aaavv*, *aaegg* шакли асос бўлган. Банднинг бу хилдаги структурасида нақоратнинг олдин такрорланиши ижрочи қалбидаги меҳр хуружига инерцион куч вазифасини ўтайди. Нақорат ҳар гал такрорланганда, эркалаш майли янгидан қўзғалиб, янги куч олгандай шиддат касб эта боради. Натижада эркалаш хуружи бир қадар чўзилади. Бундай вазиятда нисбатан узоқроқ чўзиладиган эркалама ижросига маънавий эҳтиёж туғилади. Мазкур эркалама ана шундай эҳтиёжнинг самарасидир.

Шуни ҳам қайд этиш лозимки, кўпгина эркаламалар «Ҳа дўрса, дўрса, дўрса» (Ҳа дўрси, дўрси, дўрси), «Ҳа лўтти, лўтти, лўтти», «Ҳа кишта, кишта, кишта», «Дикки, дикки, диккоси», «Киштала, киштал, киштала» каби традицион бошланмага эга. Бу сатрлар тақлидий сўзлардан таркиб топсалар-да, аслида эркалама ритмига асос бўлиб, шу сатрлардаги ўйноқи оҳанг бутун эркалама оҳангига айланиб қолган, шу тахлитда эркалама композицияси яхлитлигини таъминловчи компонент функциясини бажарган.

К. Чуковский таъкидлашича, рус эркаламалари баъзан фақат ритм учун хизмат қилувчи мантиқсиз сўзлар тизимидан иборат сатрлардан тузиладик, бу нормал ҳол ҳисобланади. Бунга мисол сифатида юқорида кўриб ўтилган *Буцики, муцики, дуцики* сатри билан бошланувчи эркаламани кўрсатиш мумкин. Бироқ ўзбек эркаламаларида бошланма сатргина тақлидий сўзлар ҳосиласи бўлса-да, қолганлари мантиқли (мазмунли) сўзлардан тузилган ҳолда аниқ мулоҳазаларни, хилма-хил туйғуларни равшан ифодалайди.

Шу мулоҳазаларнинг барчаси эркаламаларни болалар фольклорининг ажралмас таркибий қисми саналувчи оналик фольклорининг оригинал поэтик жанри ҳисоблашга тўла асос бўла олади. Зотан, ўзбек болалар фольклоридаги бошқа бирор жанр оналарнинг, қолаверса, барча катталарнинг мурғак жигаргўшалари билан фахрланиш туйғуларини, болаларининг келажагига дахлдор кўтаринки орзу-умидларини, қалб қувончларини экстаз жараёнида бу қадар аниқ, сертароват тасвирлаш имкониятига эга эмас. Бу фақат эркаламагагина хос бўлиб, унинг мустақил поэтик жанр сифатидаги спецификасини белгилашда ҳал қилувчи хусусиятдир.

Овутмачоқлар

Овутмачоқлар ҳам асосан уч ёшгача бўлган болаларни эркаловчи поэзиянинг кенг тарқалган мустақил жанри ҳисобланади. Овутмачоқнинг жанр табиатидаги етакчи функциясини унинг номи тўлиқ ифодалаб турибди. Унинг вазифаси болани овутиб эркалашдан иборат бўлиб, бундай эҳтиёж бола ғашланганда, безовталиги кучайганда, йиғлаганда маънавий-амалий заруриятга айланади. Эркаламада кайфият кўтаринкилиги, экстаз зарурият бўлса, овутмачоқда бунга эҳтиёж йўқ. Бола инжиқлиги бошлангандаёқ, кайфиятнинг қанақа бўлишидан қатъи назар, уни бартараф этиш ҳаракати заруриятга айланадики, бу овутмачоқларда бўртган ҳолда тажассумланган ва унинг жанр моҳиятини белгиловчи етакчи хусусиятга айланган:

Вўй-вўй, шугинани ким урди?
Вўй-вўй, шугинага ким лаб бурди?
Йиғлама, оппоққинам,
Бошимдаги қалпоққинам.

Ёки:

Вой-вой жоним, шу жоним,
Бўйимдаги маржоним.
Нима бўлди ўзингга,
Ёш олибсан кўзингга?
Садқан ёшинг кетсин.
Огир-огир дамларда
Доим бардошинг етсин.

Кўринадики, чақалоқнинг йиғиси онада уни тинчлантириш ассоциациясини уйғотган, аниқроғи, уни заруриятга айлантирган. Она шу заруриятга кўра сўзга мурожаат қилаётир. У шунчаки сўзбозлик қилмаётир, аксинча, сўзни ташкил этган товушлар гармониясида тинчлантирувчи интонацияга урғу бериб, ором берувчи, овутовчи оттенкани англатишга эришаётир. Бунда болани бағирга босиб ёки бешиқда, беланчақда тебратиб, унга қараб лабларни чўччайтириб, унинг лабчаларини қитиқлаб, овутовчи оттенканинг омукталаштирилишига ҳам алоҳида эътибор берилган. Натижада сўздаги оҳанг, оттенок ва ҳаракат мувофиқлиги поэтик овутмачоқларнинг асосига айланган. Уларнинг бу хусусиятини ҳис-ҳаяжонни ифодаловчи сўзларнинг жуфтлашган такрори бўрттириб туради:

Хў-ба, хў-ба, нега йиглайсан?
 Хў-ба, хў-ба, нега биглайсан?
 Хў-ба, хў-ба, биг-биглама.
 Хў-ба, хў-ба, сан йиглама.
 Пиглаб багримни тиглама.
 Хў-ба, хў-ба, жо...он, жо...он,
 Садқа сенга шу ширин жон.

Ёки:

Обов-обов, қизгинагинам.
 Мендан қолар изгинагинам.
 Обов-обов, шугина обов,
 Жоним обов, қизгинам обов...

Хў-ба, хў-ба ва *обов-обов* сўзлари жуфт ҳолда майин чўзинчоқ интонацияга эга. Товушлар аллитерацияси асосида оҳангдошлик касб этган қофиялар анафоралардаги майин чўзинчоқликни тўлдириб, изчил тароватини таъминлаб турибди. Натижада боладаги ҳар қандай инжиқликни элита оладиган жозибали овутувчи оҳанг пайдо бўлади. Овутмачоқларнинг бевосита боланинг ўзига поэтик мурожаат тарзида қурилганлиги элитуш, юмшатиш жараёнини янада активлаштирган ва самийлаштирган.

Бола товушлар оҳангидаги сеҳрли жозибадан роҳатланиб, тинчлана бошлайди. Бу бола фаолиятида онгни уйғотиш ва ҳаракатга солиш йўлидаги илк ассоциация бўлиб, ўз навбатида, унда нутқнинг ҳосил бўлиши ва шакллана боришига йўл очади. Шу тариқа аллалардаги монотонлик, эркаламалардаги патетик кўтаринкилик ёнида овутмачоқлардаги бамайлихотирликка мойил хилма-хил товуш товланишлари ўзаро уйғунлашиб, болада ўз она тилининг бутун назокатларини илғаш, бора-бора эса нутқнинг шаклланиш жараёнини тезлаштиради.

Болалар оналарнинг илтижолу интонацияларини идрок қила борганлари сайин овутуш оҳанги ҳам турлана боради. Натижада овутуш мотиви гоҳо эътироз оҳангига ўтади:

Бачам, бачам, жоним бачам,
 Пигламагин, жоним бачам.
 Тўйга онанг қўймадими?
 Аталасидан бермадими?
 Қорингинанг тўймадими?
 Ҳо бале, бале, ҳо бале!

Гоҳо қувноқ ҳазилкашликка айланади:

Шу ўғлимга не бўлибди,
 Кўзлари ёшга тўлибди?

Вой, кўзларинг қизармасин,
Дудоқларинг бўзармасин.
Йиғлама, бас, дардинг олай,
Қиссачангга кишмиш солай.

Гоҳида воқеабандлик асосидаги юморга ўтади:

Йиғлама-ей, йиғлама,
Илик чақиб бераман.
Қурвақанинг оёғига
Мунчоқ тақиб бераман.

Гоҳо жиддийлашиб, инсоний қадр-қимматни англаш даъватига айланади:

Қўй, йиғлама, жон ўғлим,
Оппоғим, бағри тўғлим.
Ўғил бола йиғламас,
Жигар-бағрин тигламас.
Ўғил бола йиғласа,
Ўвол бўлади, ўғлим.
Жигар-бағрин тигласа,
Душман кулади, ўғлим.

Шунчалик илтифотлар ҳам таъсир қилмай, бола ғашлиги кучаявериб, она хуноби ошган кезларда фарёд даражасига кўтарилади:

Йиғлама, ўғлим, ўғлим,
Жонимдан тўйдим.
Йиғлама, ўғлим, ўғлим,
Қонимдан тўйдим.
Йиғлама, ўғлим, ўғлим...
Вой-дод!..
Нега келмайди ўлим!..

Она шу кўйга тушганида ҳам боласини овутолмагани учун ўзидан норози бўлади, ўзини қийиқди, ўзига ҳатто ўлим тилайди, аммо боласини қарғамайди. Фарзандга бу хилдаги фидойижонлик, бағрикенглик овутмачоқ ижодкорининг юксак болапарварлик туйғусига лиммолим оташин қалбини, чинакам инсоний сиймосини бутун жозибаси билан кўрсатиб турибди. Ўзбек поэтик овутмачоқларида унинг ижодкори образи шу тахлитда етакчи ўрин эгаллай борган.

Ўзбек поэтик овутмачоқлари ижодкори образидаги асосий хусусият — мислсиз гуманистлиги бўлиб, бу ҳар қандай вазиятда ҳам унинг бола йиғисида *офтоб* ва *ҳаёт* кўришга интилганлигида янада тиниқроқ жиҳоланади:

Йиғлоқ қизгинам урсин,
Биғлоқ қизгинам урсин.

Йиғласа — йиғлағудай,
Биғласа — биғлағудай.
Йигисиди офтоб бор,
Биг-биғида ҳаёт бор.

Чиндан ҳам *биғ-биғлаш* бола учун ўз она тилидаги нутқ товушларини идрок этиш йўлидаги биринчи қутлуғ қадам сифатида ҳаётини мазмунга эга. Бундай ҳаётинилик замирида халқ педагогикасининг асрий тажрибалари тажассумланган бўлиб, бу овутмачоқларнинг ўзбек фольклорида ўз мақсадига ва хусусиятларига эга мустақил поэтик жанр шаклида яшовчанлигини таъминлаган.

Шуниси ҳам борки, овутмачоқларнинг шеърини шаклидаги бундай кўриниши ўйин характерида бўлган «Борди-борди» ва «Ҳавзак-ҳавзак» типидagi турларидан фарқ қилади. «Борди-борди», «Ҳавзак-ҳавзак»лар ҳам гарчи сўз ва ҳаракат уйғунлигидан таркиб топган бўлсалар-да, улардаги ҳаракат драматизмдан холи, ўйин характерида эгадир. Бинобарин, улар ҳаракатли ўйин-овутмачоқлар силсиласини ташкил этади ва асосан катталарнинг гўдаклар билан муносабати доирасида кенг қўлланади. «Борди-борди» — қитиқлаб овутиш, кулдиришга қаратилган ўйин-овутмачоқ ҳисобланади. Кенг тарқалган бу ўйин-овутмачоқда кўрсаткич ва ўрта бармоқлар актив қатнашади. Шу бармоқлар бола кўксиди одимлатилиб:

- Борди-борди...²⁴
- Қайга боради?
- Салимжоннинг²⁵ уйига.
- Унда нима қилади?
- Жижжисини²⁶ эмади, —

тарзида савол-жавоб қилади. Энг сўнгги одим бола кўксини қитиқлаш ёки бурнини авайлаб қисиш билан яқунланиб, сўнгги жавоб сатри унга омухта қувноқ интонацияда айтилади. «Борди-борди»ларда шунчаки иккитагина бармоқ қатнашса, «Ҳавзак-ҳавзак»ларда барча бармоқлар қатнашиб, ўйин диапазони анча кенгайди.

«Ҳавзак-ҳавзак» ўйин-овутмачоқлари катталарнинг мурғак онглари ҳаракатлантириш йўлидаги уринишларининг қувноқ ҳосиласи сифатида халқ педагогикасида муҳим мавқега эга. О. И. Капица русларда «Сорока-во-

²⁴ Бу сатр *Бўрди-бўрди* тарзида ҳам учрайди.

²⁵ Исталган номга алмаштириш мумкин.

²⁶ *Кўкрак*.

рона» ёки «Сорока воровка» ҳамда «Ладушка» номлари билан машҳур бу ўйин-овутмачоқнинг Европада ҳам Осиёда ҳам, ҳатто Африкада ҳам бола қўли ва бармоқларини ҳаракатлантириш негизида қурилганлигини кўрсатиб, кенг тарқалганлигини қайд этади²⁷.

Бу ўйин-овутмачоқлар Ўрта Осиё халқлари ўртасида ҳам узоқ замонлардан бери маълум. Бу ҳақда А. Диваев²⁸, М. С. Андреев²⁹ берган маълумотлар диққатга сазовор. А. Диваев «Ҳавзак-ҳавзак»нинг қозоқча бир намунаси ҳақида фикр юритиш билан чекланса, М. С. Андреев унинг қирғиз, қозоқ, ўзбек, тожик, бошқирд, афғон, форсларда, шунингдек, рушан, дунган, Бухоро яҳудийларида ва Пешовар патанларида мавжуд ўн уч намунасини русча «Сорока-ворона» вариантыга солиштирган ҳолда нашр эттирди. Бироқ нима учундир у «Ҳавзак-ҳавзак»нинг шу халқларда номланишига оид фарқларга эътибор қилмаган. Ҳолбуки, Самарқанд, Бухоро, Тошкент, Ленинобод вилоятларида ва Фарғона vodiysida «Ҳавзак-ҳавзак» номи билан машҳур бу ўйин-овутмачоқ Қўлобда «Додари додарон», Дарвозда «Лўлак-лўлак»³⁰, қирғизларда «Куур-куур куурмак»³¹, татарларда «Бармақ ўйнату»³², туркманларда «Бармоқлар» ёки «Эллср»³³ деб юритилади.

Шуниси характерлики, бу ўйин-овутмачоқ ўзбеклар билан тожиклар орасида аксарият ягона «Ҳавзак-ҳавзак» номи билан юритилади. Бунинг сабаби асли арабча «Ҳавзак» сўзининг ҳар икки халқ тилида ҳам бир хил қўлланганлигидир. Зотан, «Ҳавзак» сўзининг ўзаги арабча *ҳавз*, яъни «бирор нарсанинг ичи, зимми, ички доираси»³⁴ маъносини англатувчи бу сўз ҳамда-ак кичрайтирувчи тожикча суффикс ёрдамида ясалган бўлиб,

²⁷ Капица О. И. Детский фольклор, с. 57—61.

²⁸ Диваев А. Как киргизы развлекают детей. «Этнографическое обозрение», 1908, № 1—2, с. 150—151.

²⁹ Андреев М. С. Вещие сны, несколько примет и детская игра «Сорока-ворона» среди некоторых народов, главным образом Средней Азии. — Известия Глав. Сред. Азиатского музея. Вып. II. Ташкент. 1923, с. 28—34.

³⁰ Шермухаммадов Б. Назми халқин бачагонан тоҷик, сах. 3.

³¹ Андреев М. С. Вещие сны, несколько примет и детская игра «Сорока-ворона»..., с. 28.

³² Татар халқынын балалар фольклоры, 47-бет.

³³ *Ҳапыз ага*. Ашгабат, 1975, 20-бет.

³⁴ Навоий асарлари луғати. Тошкент, 1972, 757-бет.

такроран-жуфт қўлланиши замирида кичкинтойлар қўлчаси кафтининг зимни, ички доирасига ишора қилувчи нозик оттенка мавжуд. Бу оттенка овутиш, эркалаш оҳангига мойил.

«Ҳавзак-ҳавзак» ўйнида асосий восита боланинг қўлчаси ва бармоқчалари ҳисобланади. Болани овутмоқчи, эркаламоқчи ёки ўйнатмоқчи бўлган киши унинг чап ёки ўнг қўлчасини ўзининг бирор кафтига қўяди-да, сўнгра, кўрсаткич бармоғи билан кичкинтой кафтини қитиқлаб, гир айлантира туриб:

Ҳавзак-ҳавзак,
Атрофи савзак,—

сатрларини айта бошлайди. Бу икки сатр ҳар вақт традицион бошланма вазифасини ўтайди. Унинг талаффузи ҳам бамайлихотир чўзиқлик оҳангига эга бўлиши лозим. Шундан кейин кичкинтойнинг бош бармоқчасидан то жимжилогигача — барчасини гўё бир-бир санагандай, тартиб билан бирин-кетин эгиб турилиб, тубандаги сатрлар айтила борилади:

Бу ҳўкиз сўйди,
Бу терисни шилди.
Бу пишириб созлади,
Бу еди-ю, нозлади,
Бу калчага ош етмади.

Сўнгги сатр традицион якунланма бўлиб, унинг «Бу калча олиб қочди» ёки «Бу калча қаерда эдики, ош тегмади» каби ранг-баранг вариантлари ҳам мавжуд. Бу сатрларда тайёрга айёрлардан кулиш пичинги борлигидан талаффузи енгил юмористик оҳанг касб этиб, илгариги сатрлардан фарқи бир қадар шиддатлироқ ва баландроқдир. Лекки сўнгги сатр талаффузи ҳамиша жимжилоқ бармоқ саноғига тўғри келиши керак. Бироқ бармоқни эпмасдан самимият билан астагина силтаб қўйиш жоиз. Кичкинтой бундай ҳаракатдан кайфи чоғ бўлиб, қиқирлаб кулади ёки йиғлаётган бўлса, овуниб илжаяди.

Юқоридаги мулоҳазалардан «Ҳавзак-ҳавзак» композициясида бармоқлар саноғи муҳим компонент эканлиги кўриниб турибди. Бу эса унинг санама характеридаги ўйин-овутмачоқлигини қатъий тасдиқлайди. Унинг ҳамма вариантларида, ҳатто қайси тилда бўлишидан қатъи назар, ана шу хусусият муштаракдир. Жумладан, традицион бошланмасиз бўлган мана бу энг қисқа вариантга назар солайлик:

Бош бармоқ.
Бодом бармоқ.
Ўрта терак.
Ҳожн калак,
Гул бибишак.

Бухоро областининг Қорақўл районида кенг тарқалган бу ўйин-овутмачоқда кичкинтойнинг бармоқчалари шунчаки поэтик таърифланаётгани йўқ. Бу таърифда ҳар бир бармоққа поэтик характеристика берилаётгани равшан кўриниб турибди: ўрта бармоқ бошқаларидан узун, шу сабабли теракдай. Жимжилоқ бармоқ энг кичиги, шу сабабли *гул бибишак*. Бундай кичрайтиришдан мақсад эркалаш ҳамдир. Бинобарин, худди шу тахлитда эркалаб ёки овутиб туриб, кичкинтойларга ҳажм (катта ва кичик), белги (ўхшашлик ва ноўхшашлик) ҳақида илк сабоқ бериш ва шу асосда уларнинг ҳаётни англай бориш жараёнларини активлаштириш мумкинки, бу мазкур ўйин-овутмачоқнинг асл мақсадидир.

Ўзбек ва тожик халқларининг қадим замонлардан буён бирга яшаб, жуда кўп муштарак хусусиятлар касб этганликлари «Ҳавзак-ҳавзак» нинг ҳар иккала тилдаги вариантларида ҳам мазмун ўхшашлигида ўз аксини қолдирган. Лекин Навоий районининг Арабсарой қишлоғидан ёзиб олинган «Ҳавзак-ҳавзак» ўзбекча варианты билан қардош Тожикистоннинг Дарвоз мавзеида учрайдиган «Лўлак-лўлак» варианты мазмунан бир-бирига мос бўлса-да, уларга бири иккинчисининг таржимаси тарзида қараш ножонзидир. Чунки уларнинг ҳар бири мустақил ижод намуналаридир. Мазкур вариантларни бир-бирига чоғиштирганда манзара янада равшанлашади.

Арабсаройда:

Бу дедики: — Борамиз.
Бу дедики: — Қаёққа?
Бу дедики: — Ўғриликка.
Бу дедики: — Худодан қўрқмайсанми?
Бу дедики: — Оламиз-у қочамиз.

Дарвозда:

Ин гуфт, ки: Мерем.
Ин гуфт, ки: — Кучоба?
Ин гуфт, ки: — Дузиба.
Ин гуфт, ки: — А худои олам наметарой-ми?
Ин гуфт, ки: — Мсгирему мегурезем?³⁵

³⁵ Шермухаммадов Б. Назми халқни бачагонан тоҷик, саҳ. 32.

Дарвозликларга хос талаффуз ва «а худои олам» иборасига сигдирилган кенглик ҳамда ягоналик тушунчалари мазкур вариантнинг мустақил ижод намунаси сифатидаги ҳуқуқини маълум даражада тасдиқлайди. Тўғри, ҳар иккала вариант ҳам ўтмишда яратилган ва ночорлик исканжасида эзилганларнинг ҳолатини ифода-лайди. Шу билан бирга, уларда халқ дунёқарашидаги художўйликка эътироз оҳанги уфуриб туради. Аммо уларнинг биринчисида бу эътироз оҳанги шунчаки пи-чинг бўлса, иккинчисида бутун оламнинг яратувчисига нисбатан аччиқ кесатиқдир. Иккала ҳолдаям ўғриликка мажбур этган ўша «яратувчи» нинг ўзи эмасми? Шуниси муҳимки, кичкинтойлар қалбига ана шу хилда ўтмишда-ги адолатсиз замон ва унинг шафқатсиз бунёдкорига нисбатан норозилик оҳанглари сингдира борилган. Бу эса «Ҳавзак-ҳавзак» ўйин-овутмачоғининг ижтимоий мо-ҳиятини кўрсатади. Қизиғи шундаки, юқоридаги иккала вариант ҳам традицион бошланмасиз бўлган ҳолда Бухо-ро шаҳар ва қишлоқларида тарқалган мана бу варианты тўрт сатрлик анъанавий зачинга эга:

Ҳавзак-ҳавзак,
Атрофи савзак.
Орулар ке(л)син сув ичгани,
Оҳулар ке(л)син сув ичгани.
Бугинаси (*бош бармоқ тутилиб*) хўкиз сўйсин.
Бугинаси (*кўрсатгич бармоқ тутилиб*) терисини
шилсин.

Бугинаси (*ўрта бармоқ тутилиб*) пишириб берсин.
Бугинаси (*номсиз бармоқ тутилиб*) кулиб есин.
Бу калча (*жимжилоқ бармоқ тутилиб*) қаёқда
эдики, шўрбо етмади!

Бу вариантнинг традицион тугалламаси *Бу калча-ғалча, ҳайло катта кўча* ва бошқа хилдаги кўринишларда ҳам учрайдики, унда ишда йўгу ошда ҳозир бўлувчилардан енгилгина кулинади. Шу сабабли калча-ғалча деб калака қилинади, унга шўрва етмайди ёки *катта кўча* йўли кўрсатиб қўйилади. Традицион зачинда ҳам кичкинтойни табиатга хос кўринишлар билан таништириш ва шу фонда меҳнат жараёнларига (мол сўйиш, унинг терисини шилиш, овқат пишириш ва ҳоказо) олиб кириш кўзланган. Зотан, инсон ҳаётининг мазмунини ташкил этувчи меҳнат беҳад хилма-хил кўринишларга эга. Уларнинг барчасида инсон қўли муҳим роль ўйнайди. Бинобарин, бармоқлар воситасида меҳнат турларини санаб

Ўтиш, улар ҳақида элементар маълумот бериш ғоят мароқли:

Бош бармоқ ош келтирар,
Бодом бармоқ бол келтирар.
Ўрта терак ўтин терар.
Ҳожи хўжам сут пиширар.
Гул бибишак гул терар.
Чулулу, мулулу, шулулу.

Ҳар бир сатр алоҳида бир товушнинг аллитерацияси асосида жарангдорлик ҳосил қилган. Ниҳоят, бу аллитерацион жарангдорлик тугаллама сатрда яна кучайтирилган бўлиб, унинг тез ва юмшоқ талаффузи бола кўксини қитиқлаш ҳаракатига мувофиқ бўлиши лозим. Шу тариқа мурғак қалбларга ош ва бол келтириш, ўтин териш, сут пишириш ва гул териш каби меҳнат жараёнлари завқи сингдирила борилади.

Фольклоршунос Б. Шермуҳаммадов Самарқанд шаҳрининг Оқсой кўчасида истиқомат қилувчилардан «Ҳавзак-ҳавзак» нинг шундай бир вариантини ёзиб олганки, унинг ижроси икки босқични ташкил этади. Қизиги шундаки, унинг биринчи қисми ижроси традицион бошланмадан кейин жимжилоқ бармоқни эгишдан бошланиб, иккинчи қисми ижроси жараён шундай ҳаракатни тескарасига — бош бармоқдан жимжилоққача қайта тиклаб бориш тусини олади:

Ҳавзак-ҳавзак,
Гирди вайба савзак.

Ин — леле (*ангушти хурд*) [Бу бармоқ (*жимжилоқ*)].

Ин — додари леле (*нарангушт*) [Бу — акаси (*эркак бармоқ*)].

Ин — ҳавзи боломпочо (*ангушти миёна*) [Бу — ҳовуз соябони (*ўрта бармоқ*)].

Ин — ҳофиз қуръонхон (*ангушти ишорасти*) [Бу — қуръонхон ҳофиз (*кўрсаткич бармоқ*)].

Ин — турки шавушкеш (*сарангушт*) [Бу — бурга ўлдирувчи турк (*бош бармоқ*)].

Ин турки шавушкеш гуфтай: — Намерем? [Бу — бурга ўлдирувчи турк айтибдики: — Бормаймизми?].

Ин ҳофиз қуръонхон гуфтай: — Кучо мерем? [Бу қуръонхон ҳофиз айтибдики: — Қаёққа борамиз?].

Ин ҳавзи боломпочо гуфтай: — Дузи мерем [Бу ҳовуз соябони айтибдики: — Ўғриликка борамиз?].

Ин додари леле гуфтай: — Ай худо наметарей? [Бу жимжилоқнинг акаси айтибдики: — Худодан қўрқмайсанми?].

Ин гуфтай: — Калити подшоҳ мегирему мегурезем [Бу айтибдики: — Подшо калитини оламизу қочамиз]³⁶.

³⁶ Шермуҳаммадов Б. Назми халқини бачагонаи тоҷик, саҳ. 31 (*Ўзбекча таржимаси бизники — О. С.*).

Кўриниб турибдики, кичкинтойга ҳар бир бармоқнинг вазифаси ҳақида маълумот берилмоқда: кўрсаткич бармоқ китоб varaқлашда фаоллигидан «хофизни қуръон-хон»; бош бармоқ функциясида узоқ ўтмишдаги кўчманчи туркий халқлар турмушининг аянчли бир манзарасига ишора қилинаётирки, бу факт ўйин-овутмаchoқнинг жуда қадимийлигидан шаҳодат бериб турибди.

Шуниси қизиқки, бундай икки бoсқичли ўйин-овутмаchoқнинг ўзбекча намунаси ҳам мавжуд. Унинг ижроси иккала бoсқичнинг ҳам бош бармоқдан бошланиши билан тожиқча намунасида фарқ қилади. Биринчи бoсқичда бош бармоқдан жимжилоқча — барчаси таърифланиб, кичкина эгасига таништириб бeрилади:

Бош бармоқ,
Қорамалдоқ,
Ўрта зийрак.
Ҳожи мирак.
Кичкина бўбак.

Саноқ жараёнида барча бармоқчалар бир-бир букиб бoрилади. Иккинчи бoсқич яна бош бармоқдан бошланиб, барчаси навбатма-навбат тикланиб бoрилади:

Бош бармоқ айтаркан: — Бозор бораман.
Қорамалдоқ айтаркан: — Бирга бораман.
Ўрта зийрак айтаркан: — Том тешаман.
Ҳожи мирак айтаркан: — Худодан қўрқмайсанми?
Кичкина бўбак айтаркан: — Оламан-да, қочаман.

Муҳими шундаки, бармоқларнинг барчаси, асосан, бир ишни ҳамкорликда бажариш ниятини кўзлашади. Аммо улар орасида ҳожи мирак бир оз художўй, журъатсиз, қўрқоқроқ. Кичкина бўбак эса уннинг акси — чаққон ва қўрқмас. *Оламан-да, қочаман* жумласининг енгил, аммо шиддатли оҳангида шунга урғу қилинган. Ниҳоят, шу оҳанг жозибасини жимжилоқ бармоқни юмшоқ силкитиб қўйиш ҳам кучайтиради, ҳам самимийлаштиради.

Халқ педагогикаси мурғак қалбларга шу зайлда ўз ўғитларини сингдира борди. Бармоқлар саноғи жараёнида рақам иштирок этмаса-да, букиб-очишнинг ўзиёқ навбатлашиб, нарсалар жойлашувида ўзига хос тартиб мавжудлигини, шу тартибни ифодалаётган сўзлар ва ҳаракатлар бирлигида жамулжамлик борлигини уқтира бошлайди. Шу маънода бармоқчаларнинг бу тахлитда саналиши — бола маънавий ҳаётида янги бир онгли жараён бошлаши билан алоҳида аҳамиятга эга. К. Маркс унинг

моҳиятини характерлаб, шундай ёзган эди: «Маълумки, ҳиссиёт ва тафаккур оралиғида тебраниб турувчи ақл-идрокнинг дастлабки иазарий фаолияти саноқдир. Саноқ — бу бола ақл-адрокининг биринчи мустақил назарий ҳаракати ҳисобланади...»³⁷ Ҳавзак-ҳавзак ўйин-овутмачоқлари ўзбек халқ педагогикасида ана шундай назарий-амалий ҳаракатнинг илк самараси сифатида катталар ва болаларнинг ўзаро актив муносабатларининг серзавқ воситаси бўлиб келди. Шу сабабли «ақл-идрокнинг энг ҳалол устози ва ташкилотчиси» (М. Горький) бўлган халқ ўз ижодини ҳамиша замон нафасига йўғириб, такомиллаштириб борди. Буни Ғиждувон районидаги қишлоқларнинг бирдан ёзиб олинган бугунги фаровон социалистик турмушимиз руҳини акс эттирувчи мана бу ўйин-овутмачоқ яққол тасдиқлайди:

Ғалвир-Ғалвир...
Отаси бозорга кетди.
Онаси пазанда бўлди.
Дилором тозалади,
Чарос еди.
Рашида кетди.

Бу ўйин-овутмачоқда традицион бошланма ўзгарган, мазмунан анча конкретлашган. Сўнгра ҳар бир ижрочи Дилором, Чарос ва Рашида номларини истаган бошқа номларга алмаштира олади. Бу эса унинг ҳар бир хонадонда ўзгача эркалаш ёки овутиш оҳанги касб этиб, ҳаётийлашганини тасдиқлайди, кичкинтойларга коллективчилик моҳиятини идрок қилишларига кўмаклашади. Бинобарин, овуtmачоқларни ҳам, ўйин-овутмачоқларни ҳам тўплаш, чуқур тадқиқ қилиш ва нашр этиш катта эстетик, ижтимоий-тарбиявий қимматга эга бўлиб, халқ педагогикасининг нозик қирраларини кашф этишда муносиб йўл очади.

Қизиқмачоқлар

Қизиқмачоқлар рус болалар фольклоршунослигида *прибаутка* атамаси билан ўтган асрнинг биринчи ярми охирларида эътироф этилиб³⁸, уларни тўплаш ва нашр этишга киришилган бўлса-да³⁹, жанр табиатини аниқлаш-

³⁷ К. Маркс и Ф. Энгельс. Сочинения. Т. 2, с. 31.

³⁸ Авдеева Е. А. Из воспоминаний.— «Отечественные записки». Т. 63, 1849, № 3, с. 240—246.

³⁹ В. И. Даль, П. В. Шейн ва бошқаларнинг ишлари назарда тутилади.

га онд тадқиқотлар, асосан, совет даврида бошланди. И. О. Капица қизиқмачоқлар ҳақида илк бор назарий қарашларини баён этди⁴⁰. У ўзигача бўлган нашрларда қизиқмачоқларнинг гоҳида овутмачоқлар билан, гоҳида санама, ағдармачоқ, тез айтиш ва тегишмачоқлар билан аралаш-қуралаш берилишидан иборат янглишувни тузатишга интилиб, рус болалар фольклорини тасниф қилар экан, қизиқмачоқнинг ўз қонуниятларига эга мустақил жанр эканлигини кўрсатишга ҳаракат қилди. «Бироқ у ҳам қизиқмачоқлар билан катталарнинг болаларга аталган қўшиқлари орасидаги чегарани аниқ ажрим қила олмади. Ҳар иккаласини ҳам у китобида бир бўлимга бирлаштирди. Бу тасодифий эмас: қизиқмачоқлар ва катталарнинг болаларга аталган қўшиқлари поэтикасида жиддий тафовут йўқ. Ҳаётда улар ўша ягона вазифани ўтайдилар. Шу сабабли В. П. Аникиннинг⁴¹ бу жанрлардаги барча асарларни қизиқмачоқ термини остига бирлаштириши ҳам тўла асослидир», — деб ёзади М. Н. Мельников⁴².

Шуни қайд қилиш лозимки, қизиқмачоқларнинг ўзига хос жанрий хусусиятларини белгилашда, халқ педагогикасидаги ижтимоий-эстетик ҳимматини равшанлаштиришда М. Н. Мельниковнинг қарашлари алоҳида аҳамиятга эга бўлиб, энг сўнгги тадқиқот сифатида И. О. Капица ва В. П. Аникинларнинг назарий мулоҳазаларини чуқурлаштиради, айрим ноаниқ нуқталарига аниқлик киритади ва шу асосда мукаммаллаштиради.

Аммо ўзбек болалар фольклоршунослигида на қизиқмачоқ мафҳуми ва на шу мафҳум замирида намоён бўлувчи фольклористик жанр ҳанузгача маълум эмас. Қизиқмачоққа мансуб айрим намуналарни ёзиб олиш ва нашр этиш 30-йилларда бошланган бўлса-да, улар умуман болалар қўшиғи номи билан амалга оширилган. Жумладан, Элбек тўплаб нашр этган «Болалар қўшиғи» тўпламида «Лақашиқилдоқ», «Жон бургам», «Банги-банги» ва «Шодмон ялақи» сингари тўртта қизиқмачоқ тексти мавжуд⁴³. Аммо шу тўпламдан кейинги салкам ярим аср давомида ўзбек фольклори намуналари чоп этилган

⁴⁰ Капица И. О. Детский фольклор, с. 62—63.

⁴¹ Аникин В. П. Русские пословицы, поговорки, загадки и детский фольклор, с. 98—102.

⁴² Мельников М. Н. Русский детский фольклор Сибири, с. 76—82.

⁴³ Болалар қўшиғи. Тошкент, 1936, 15—21-бетлар.

бирор китобда ҳам қизиқмачоқ типдаги асар учрамайди. Бизнинг коллекциямизда 13 та қизиқмачоқ мавжуд. Уларнинг умумий миқдори 532 сатрни ташкил этади. Шулардан иккитаси «Жон бурғам»нинг Бухоро ва Деҳқонобод вариантлари бўлиб, жами 57 мисрадан иборат ва Элбек эълон қилган вариантдан фарқ қилади. Яна бири 19 сатрли Косон варианты бўлиб, ҳажман қисқа бўлсада, Бухоро вариантыдан фарқ қилмайди. Шундай қилиб, умумий миқдори 92 сатрдан иборат Элбек нашридаги 4 қизиқмачоқ билан бизнинг коллекциямиздагиларни қўшсак, жами 17 тага етади, умумий миқдори эса 624 сатрдир. Ҳали озлигига қарамай, шу материал ҳам ўзбек қизиқмачоқларининг айрим хусусиятларини тасаввур этишга ва шу асосда баъзи мулоҳазаларни изҳор қилишга имкон беради.

Қизиқмачоқлар бола учун бешик даври тугаганидан кейинги маънавий эҳтиёж тақозосига кўра пайдо бўлган. Аллалар, овутмачоқлар функцияси тугаллана бошлагач, ота-оналар ва болалар ўртасидаги маънавий алоқада қизиқмачоқлар етакчи ўринга чиқади. Бу жараён моҳиятини М. Н. Мельников шундай изоҳлайди: «Бешик даври охирларида ўйиннинг аҳамияти тобора оша боради, у овутмачоқларни қисиб қўяди ва бола жисмоний ривожланишини белгилай бошлайди. Овутмачоқлар жонига тегади, боланинг маънавий камолоти янги озиқ талаб қилишга киришади. Бола мияси барча кўрган ва эшитганларини системага сола бошлайди, ўзи учун ҳар кун янгилик кашф эта боради. Бола ҳаракатлари ҳали ўзи яшаётган уй деворлари ичкарасида кечаётганидан ташқи олам билан муносабати — туғишганлари ва яқинлари билан муносабати, бола ҳали тенгқурларидан иборат коллективга сингмаганлиги ва ўз «ҳаёти — ўйини» оламини яратмаганлигидан ташқи таассуротлари ғоят чекланган бўлади. Ундаги шу интеллектуал чекланганликни енгилда фантазия кўмакка келади. Ҳалқ жуда қадим замонлардаёқ бой фантазия бола ақлий ўсишининг асосий кўрсаткичи эканлигини илғаган ва болалар фантазиясини ривожлантиришга хизмат қилувчи асарлар — қизиқмачоқларни ижод қила бошлаган. Улар болаларнинг тушунишга қўлай, эҳтиёжларига мос.

Ҳалқ педагогикаси воситаси сифатида қизиқмачоқларни бошқа бирор жанр билан алмаштириб бўлмайди, улар бешик даврининг интиҳо топиши, ёш психологиясини назарда тутаяди. Ва гарчи жанр *скоромох* қўшиқлари

ва ўйин нақоратлари текстлари негизда юзага келган бўлса-да, улардан нуқул болаларга яқин ва тушунарли образларнигина олган. Аммо бу образларнинг бутун дунёсини айнан бермай, фантастик асосда ёритган. Гўё тушунча ва тасаввурларнинг қоришувидай кечган»⁴⁴. Бундан кўринадики, қизиқмачоқлар тушунча ва тасаввурларнинг ўзаро қоришуви туфайли ҳосил бўлган фантастик образлилик ва воқеабандлик негизда қурилган. Бу ҳол ундаги образлилик ва воқеабандликка — сюжетга кутилмаганлик руҳини — тасодикийлик хосиятини бахш этган. Тасодикийлик образлар хатти-ҳаракатида кулгили вазиятларни юзага чиқарса, воқеалар оқимида шиддат бағишлаган. Шу замида қизиқмачоқларда қизқарлилики таъминловчи ҳазил-мутойиба, қувноқ, аммо тагдор юмор бўлиб туривчи хусусиятга айланган. Кулги воситасида қабул қилинган ҳар қандай информацияни бола енгил, тез ва қийналмай идрок қилади. Бу, ўз навбатида, унинг интеллектуал эҳтиёжлари диапозонини тобора кенгайтира борган. Чунинчи, ота ёки она ўз боласини эркаламоқчи бўлди, дейлик. Шу ниятда кичкина қизалоғи шаънига оғиз жуфтлаган эди, тоғ ёнбағрида яшаётганидан кўзи ўнгида ўша жой манзаралари аниқ деталларда гавдаланиб қолди: *тоғ, боғ, уй, гул*. Бола уларни ҳар чоқ кўриб туради. Бинобарин, бола шу тушунчаларни эшитибоқ уларни тасаввур қила олади:

Ана ўша тоғмиди?
Тоғ ёқаси боғмиди?
Боғ ёнида уймиди?
Уй атрофи гулмиди?
Ўша гуллар ичинда
Сайёрахон бормиди?

Қофиявий оҳангдошликни таъминлаб келаётган ҳар бир сўз кейинги сатрни бошлаб бериб, қолипланувчи композицияни юзага келтирган. Натижада мисра тугаган жойда янгиси бошланиб, ўзига хос занжирсимон боғланиш ҳосил бўлган. Энг муҳими, шу занжирни ташкил этувчи ҳар бир ҳалқа тиниқ ва кўримли: Сайёрахон табиат фарзанди сифатида шу манзарага яна кўрк бағишлаб турибди. Бинобарин, тоғ ҳам, боғ ҳам, уй ҳам, гул ҳам ва шулар бағрида яйраётган Сайёрахон ҳам эъзозланишга муносиб. Бундай эъзозланишда ҳаётпар-

⁴⁴ Мельников М. Н. Русский детский фольклор Сибири, с. 77.

варлик кайфияти балқиб турибди. Халқимиз ҳаётга муҳаббат туйғусини шу қадар нафосатга йўғириб мурғак қалбларга эрта сингдира бошлаган ва шу йўсинда фарзандлари эстетик тарбиясини тўғри йўлга қўйган.

Меҳнаткаш халқ қуёшнинг чиқишидан ҳам беҳад шодланиб, ўз жигаргўшаларида гўзалликка, меҳнатга меҳр уйғотишни кўзлаган:

Кун⁴⁵ чиқди, кунон чиқди,
Куннинг кўпаги⁴⁶ чиқди.
Деҳқон бобомнинг қизи
Хўп ҳайдамога чиқди.
Хўп ишди-ю, хўп ишди⁴⁷,
Холамин(нг) оши пишди.
Бир қошиқ ичай десам,
Ичига чичқон⁴⁸ тушди.

Ийқилобдан бурунги замонларда қуёш чиқиши биланок деҳқоннинг машаққатли меҳнат куни бошланарди. Қуёшли куннинг ҳар бир лаҳзасини ғанимат билган деҳқон бутун оиласи билан меҳнат қилар, чунончи, қизиқмачоқда тасвирланганидек, хўп ҳайдаб дон ғамлар, бироқ эксплуататорлик тузуми шаронтида ўз меҳнати самарасидан баҳраманд бўла олмасди. Золим кучлар сичқон бўлиб, деҳқон «пиширган ошни» ҳаром қилардилар. Қизиқмачоқда ана шу социал иллат бола идрокига мос истеҳзоли кулги воситасида фош этилган. Бунда манзара равшанлигига, кўримлилигига алоҳида эътибор берилган: қуёш чиқиб, заррин нурларининг таралиши (*кўпаги чиқиши*); деҳқонбобо қизининг хўп ҳайдашга чиқиши; хўпнинг беҳад машаққатли эканлиги (бу «Хўп ишди-ю, хўп идши» такрорида бўрттирилиб таъкидланмоқда); холаминг ош пиширгалиги (бунда кўчма маъно мавжуд: хирмоннинг тайёрлигига ишора); ана шу тайёр таомни емоқчи бўлганда ичига сичқон тушганлиги (яна кўчма саркастик ишора) — барчаси ҳаракатда намоён бўлувчи ички мантиққа мувофиқ бир-бирига боғланган оддийгина воқеалар. Улар замирида деҳқон турмушига хос ташвишлар жилоланиб турибди. Ҳаёт дегани мана шу. Бироқ бола учун ҳаёт сўзи шунчаки абстракт тушунчадан ўзга нарса эмас.

⁴⁵ *Қуёш.*

⁴⁶ *Нури.* Бу ўринда қуёшнинг заррин тожи маъносига.

⁴⁷ *Ишдир.*

⁴⁸ *Сичқон.*

Меҳнаткаш деҳқон ўз турмушининг ҳар қандай лавҳасидан фарзандига шундай ҳаёт сабоғи беришга интилади. Боласини суйган деҳқон унинг тақдири олдида ўз масъулиятини сезганида ногаҳоний бир ўй—ночор турмуш тарзи уни шу ҳақда ҳикоя қилишга, шунинг баҳонасида болани ҳам ҳаётдаги тенгсизликнинг нотекис манзаралари билан кулиб туриб таништиришга ундайди. Бу кулги оила ҳаёт-мамотида ҳал қилувчи роль ўйновчи ҳўкизнинг муболағали образини яратиш зами-нида ҳосил қилинган:

Айланайин ўзим, ўзим...
Бордир маним ҳўкизим.
Ҳўкизгинам — чамбаршоҳ,
Оғилга киролмайди.
Дандонлари⁴⁹ фит бўлган⁵⁰,
Қунжола⁵¹ еёлмайди.
Заҳкаш⁵² бўйига элтдим
Ҳам судрабу ҳам мудраб.
Қурбақасидан қўрқиб
Сувини ичолмади.

Ҳўкизга хос ҳар белги аниқ, бола тасаввурига мос, кўримли: гавдаси салобатли — чамбаршоҳ, аммо тишлари тўкилган — қариган. Овқатланолмагани учун оғилга киргудек мадори қолмаган. Шу сабабли сугоришга ҳам судраш керак. Булар етмаганидек, яна қўрқоқ ҳам. Гавдаси шу қадар салобатли бўлганига қарамай, қурбақадан қўрқиб, сув ичолмагани, аниқроғи, ҳажм ва характер номутаносиблиги кулги ассоциациясини қўзғатганки, бу бола қалбини қитиқловчи ҳаётбахш юморни юзага келтирган.

«Жон бургам» қизиқмачоғи ҳам ана шундай характерга эга бўлиб, анча қадимийлиги билан эътиборни тортади. Унда ўтмишда меҳнат аҳлининг оч-юпун, ночор турмуш кечирганлиги муболағали киноявий образларда акс эттирилган.

Ўтмишда деҳқон хонадонида туғилган болаларга талай ҳашаротлар таниш эди. Айниқса, бургаю бит антисанитар турмушнинг даҳшатига айланган эди. Халқ ана шу даҳшатдан кулмоқчи бўлиб, қизиқмачоқ яратган. Аслида ўзбек қизиқчилари ижодига мансуб бўлган бу

⁴⁹ Тишлари.

⁵⁰ Ейилган; қариганлик маъносиди.

⁵¹ Қунжара.

⁵² Зовур. коллектор.

қизиқмачоқ замонлар оша такомиллашиб, болалар фантазиясини бойитиб келган, уларни турмуш машаққатларидан қўрқмаслик руҳида тарбиялаган. Бу ҳол унга болалар қўшиғи сифатида қарашга асос бўлган. Шу сабабли М. Алавия ҳам, Ғ. Жаҳонгиров ҳам уни болалар қўшиғи намунаси ёки терма деб эътироф этганлар⁵³.

Қизиқмачоқнинг Элбек чоп этган вариантыда қурумсоқликдан кулиш етакчи мотивдир. Бурга сўйилган, «олтмиш чорак»⁵⁴ ёғ, етмиш чорак гўшт» қиладики, бу муболағада текинхўрлик фош қилинган. Ўтмишда халқ меҳнати самарасини текингина ўзлаштирувчилар ана шундай семириб, ишрат сурардилар. Улар дабдабали турмушларини намойиш этиш учун ўзларини саховатли қилиб кўрсатар, шу ниятда гоҳи-гоҳида қўлига қараганларга садақа улашгандай бўлсалар, кимга мурувват кўрғазаётганларига эътибор берар эдилар. Қизиқмачоқда бу шундай тасвирланади:

Хотинларни айтиб келдим,
Ёғини эритиб олдим.
Эпчил-эпчил хотинлар
Ўн қадоқлаб⁵⁵ ёғ олди.
Шалтоқ-шалтоқ хотинлар
Ёгидан қуруқ қолди.
Хафа бўлманг, Матмуса,
Калла-почаси сизга.
Хафа бўлманг, Жўрака,
Ўпка-қорини сизга.
Яхши қолинг, Нурака,
Тери-ичаги сизга.
Ишонмасангиз келинг,
Ҳаммаси қолди бизга.

Аслида-чи, бургада на калла-поча, на ўпка-қорин ва на тери-ичак бор. Демак, барчаси яна ўзига қолган. Қурумсоқлик — мана шу. Бола онгига сингдирилмоқчи бўлган гоё ҳам — шу.

Биз Бухоро ва Қосондан ёзиб олган вариантларда ҳам бурга сўйдирилиб, «олтмиш ботмон»⁵⁶ ёғи», «етмиш

⁵³ Қаранг: Алавия М. Ўзбек халқ маросим қўшиқлари, 99-бет; Жаҳонгиров Ғ. Ўзбек болалар фольклори, 86-бет.

⁵⁴ Ўлчов бирлиги, тахминан 2 килограммга тўғри келади.

⁵⁵ Бир қадоқ — тахминан 400 грамм; бу ўринда икки чорак, яъни 4 килограммга тенг. Буни катта чорак ҳам дейилади.

⁵⁶ Ўзбекистоннинг ҳар жойида ҳар хил — 2 пуддан 11 пудгача тебраниб турувчи вазн бирлиги. Бир пуд 16 килограмм. У ҳолда бир ботмон 11 пуд ҳисобидан 176 килограммга тенг.

ботмон гўшти» олиниб, «ёғи ёғчига, гўшти гўштчига» берилса, териси чармгарга берилиб, бичувчи уни бичгач, чоракор ундан «элликта мардона, қирқта заифона, ўн бешта бачкона»⁵⁷ кийим тикиб беради. Деҳқонобод вариантда⁵⁸ эса бурга сўйдирилмайди. Аксинча, тутиладида, устига «етмиш ботмон туз, олтмиш ботмон муз» юкланиб, туз тузчига, муз музчига элтиб берилади. Шундан сўнггина бургага харидор топилади. Шунча юк кўтарганига қарамай, «тўққиз тангага» сотилади. Қизиқмачоқнинг барча вариантларида ҳам воқеабандлик ана шундай муболаға негизига қурилган. Аммо бу кинояли муболаға бўлиб, унда меҳнат аҳли қонини бургадай сўраётган эксплуататорлардан ҳазар қилиш, жирканиш туйғуси бўртиб туради.

Юқорида баён этилган мулоҳазалардан қизиқмачоқларнинг икки хусусияти равшанлашади. Биринчиси, бошқа жанрларда бўлганидай, қизиқмачоқларда ҳам ҳаёт ҳақида маълумот бериш марказий ўринда турсада, бу маълумот ҳаётий манзаранинг бўлак-бўлақларга тақсимланган конкрет ҳолатларидан иборатдир. Энг муҳими, шу ҳаётий бўлакларнинг биринчисидан иккинчисининг, ундан учинчисининг ўсиб чиқиб, бутун қизиқмачоқда яхлит кўримли манзара ҳосил қилган ҳолда бола ёши ва савиясини маънавий жиҳатдан тўлдирувчи ёрқин тасаввур образига айланганидир.

Иккинчиси, ҳар бир ҳаётий бўлак у ёки бу тушунчани идрок қилиш замини функциясини ўтайди. Шу сабабли ўша тушунчани бола тасаввурида гавдалантирувчи образ ёки воқеа тазод негизидида зуҳур топади. Тазод — қарама-қаршилантириш образлар ёки воқеаларда номутаносибликни юзага келтиради. Натижада бола қалбини тўлқинлантирувчи кулги ҳосил қилинади. Чунончи, биринчи қизиқмачоқда *тоғ* ва *боғ* тушунчалари бир-бирига моҳиятан қарама-қарши бўлиб, товушлар таркибига кўра оҳангдошдир. Бола яна шундай оҳангдошлик замирида ҳаётдаги бир-бирига зид нарсалар ва ҳодисалар образини қалбан ҳис қилади, идрокига сингдиради.

Халқ улғу муаллим сифатида боланинг воқеликка муносабатига хос шу хусусиятни сезгирлик билан илғаб олиб, деярли барча қизиқмачоқларда қарама-қаршиланти-

⁵⁷ Болаларга мос.

⁵⁸ Деҳқонободнинг Бошчорвоқ қишлоғида яшовчи уста Йўлдош Панжневдан (74 ёшда) ёзиб олинган.

Ана шу мантиқсизликлар нималарда кўринади? Бешқалдоқнинг бешик ва қашғалдоқнинг қошиқ йўнишида; қурбақанинг қуръон ўқиши-ю, тошбақанинг тариқ ёзишида; катта-катта балиқларнинг бола босиши-ю, кичик-кичик балиқларнинг киндик кесиб ётишида; ниҳоят, қўғирчоқнинг юпқа ёзаётганида. Аслини олганда, бу хатти-ҳаракатларнинг бирортаси ҳам ҳаёт мантиқига мос келмайди. Буни ҳазиломуз енгил қарғашлар (бетинг қурғур, қошинг қурғур, ер ютғур); бирини иккинчисидан фарқлашга қаратилган овозлар (қурбақаларнинг қуриллаши, тошбақаларнинг тариллаши); ҳажмий номутаносиблик бунёдга келтирган антитеза (балиқларнинг катта-катта ва кичик-кичик гуруҳларга бўлиниши) янада ёрқинлаштириб, таъкидлаб турибди. Хилма-хил товушлар аллитерациясидаги товланишлар эса ўша мантиқсизликларнинг асл моҳиятини — реаллик томонини, ҳаётий кўринишларни қандай бўлса, ўша ҳолатдагиларини илғашга, идрок қилишга, аниқроғи, англаган ёки англаётган ҳақиқатларга ишониш истагини кучайтирувчи воситага айланган. Зотан, аллитерациялаш қ товушидан бошланади. Бунда оқ сўзининг анафористик ҳолати асос қилиб олинади. Чунки оқ рангда инсон боласини эъозлаш оттенкаси мавжуд. «Оқ ювиб, оқ тараш» иборасининг халқимиз тилида тез-тез такрорланишида шундай маъно жамланган. Бинобарин, оқ сўзи бешикка ҳам, болага ҳам, ҳатто пиёлага ҳам ярашиқ эпитет бўла олган. Қ товуши аллитерациясининг бутун қизиқмачоқ давомида етакчи оҳангга айланиши шу мантиққа суянгани учун мустаҳкам заминга эга бўлган.

Тўғри, аллитерацион оҳанг бир ўринда б товушига ва яна бошқа ўринда т товушига кўчса-да, бунда ҳам ўша воқеалар характерига хос хусусиятларни оҳанг воситасида ажратиб таъкидлаш мантиқи кўзланган, бироқ булар ҳам бош аллитерацион оҳангга омухталаштирилган, уни хилма-хиллаштирган, жозибасини оширган. Қ. Чуковский шундай деб ёзган эди: «Бундай чалкашликларнинг барчасида, моҳиятан, идеал тартиб сақланган. Бундай «мантиқсизлик»да система бор.

Болаларни ана шундай «ағдар-тўнтар қилинган олам»га қизиқтириб қўйиб, биз уларнинг интеллектуал ишига зарар етказмаймиз, балки, аксинча, унга имкониятни кенгайтирамыз, чунки болаларнинг ўзларида реал дунёни бошқараётган қонунларда янада мустаҳкамроқ

қарор топиш учун ана шундай «ағдар-тўнтар қилинган олам» яратиш истаги мавжуд.

Болалар учун бу мантиқсизликлар нарса ва ҳодисаларнинг асл кўринишларини, реал ўзаро муносабатларини бекитганидагина хавfli бўлар эди. Лекин улар буни нафақат яширмайди, аксинча, олдинга суради, бўрттириб кўрсатади, таъкидлайди. Улар болаларда борлиқни сезишни кучайтиради (аммо сусайтирмайди)»⁶⁴.

Болаларнинг «реал дунёни бошқараётган қонунларда» барқарорлашувлари кечадиган ўша ўзлари яратган «ағдар-тўнтар қилинган олам»лари — аслида мантиқли ва мантиқсизликнинг ўзаро қоришуви негизидаги номуносивбликда янада ойдинроқ намоён бўлган. Бу жиҳатдан «Ғоз-ғозим бор» сатри билан бошланувчи қизиқмачоқ эътиборли бўлиб, унда мантиқлилиқ билан мантиқсизлик ўзига хос изчилликда алмашилиб туради, оқибатда болаларда воқеликка социал муносабатни уйғотувчи кучга айлана боради:

Ғоз-ғозим бор, ғоз-ғоз,
Бирн чаман⁶⁵, бири бўз⁶⁶.
Миндим бўзининг белига,
Тушдим ғор-ғор йўлига.
Ғор-ғор йўли оқ бозор,
Оқ бозорда ким кезор?
Битта маймунча кезор.
Маймунчани ҳуркитдим,
Қулоқ-буринин тургиздим.
— Маҳ-маҳ,— десам келмади,
Чигит берсам, емади.
Чигит қозонда қайнар.
Булбул қафасда сайраб.
Булбул уйи қаминшдан,
Ўнг бармоғи қумушдан.
Ҳофиз оғам уйдамин?
Бедов отда тўйдамин?
Бедов отти минмакка
Ҳофиз оғам ярашар.

Ҳофиз оғам қўлига
Кесар қилич ярашар..
Кесар қилич кесмоққа
Немис* калла ярашар.
Немис калла қўммакка
Суюқ чага ярашар.
Суюқ чага устига
Қўрпа⁶⁷ ўтлар ярашар.
Қўрпа ўтлар емакка
Ўлоқ-қўзи ярашар.
Ўлоқ-қўзи соғмоққа
Оқча келин ярашар.
Оқча келин қўлига
Чинни коса ярашар.
Чинни коса ичига
Ёғли патир ярашар
Ёғли патир емакка
Ўппи бола ярашар.

Ғозлар табиатда қатъий жуфтлик қонунига амал қилган ҳолда яшаши маълум. Ўзбекларда ана шу жуфтликни ифодалаш мақсадида ҒОЗ-ҒОЗ редупликацияси

⁶⁴ Қ. Чуковский. От двух до пяти, с. 305.

⁶⁵ Ялқов, танбал.

⁶⁶ Чўлоқ, оқсоқ.

* Фашистларни назарда тутган.

⁶⁷ Беданинг қарич тортган, лекин ҳали ўримга келмаган ҳолати.

истеъмолда бўлиб, унда ғознинг эркаги ва мокиёнининг жуфтлиги назарда тутилади. Қизиқмачоқнинг бошланувчи — биринчи сатрида ғоз-ғоз сўзи икки марта — ҳам сатр бошида, ҳам сатр сўнгида ишлатилган ва ўзига хос қолипловчилик функциясини ўтаган. Сатр бошида жуфтлик маъносини англатса-да, сатр сўнгида энди тамоман бошқача: *бири чаман* — ялқов, танбал ва яна *бири бўз* — ланг, оқсоқ маъноларини ташийд.

Лирик қаҳрамон шулардан бирига — бўзи — оқсоқига миниб мақсад сари йўналмоқчи. Ўз-ўзидан равшанки, ғозга миниб — бу учишга чоғланиш демак. Сатр охиридаги ғоз-ғоз жуфт сўзида шундай учишга шайлик ҳолатига ишора маъноси бордай, учишга чоғланиб кўксини ғоз кўтарган ва қанотларини ғоз ёйган ҳолат ифодаланган.

Халқимизда ҳар бир сўзнинг ўттиз икки маъноси бор, деган ҳикмат беҳудага айтилмайди. У фарзандларига ўзи бунёдкори бўлган тилдан шу зайлда сабоқ берган: ҳар бир сўзнинг ўттиз икки маъносини англаб етишини кўзлаган, сўз сезгисини қўзғаб, она тилининг назокатини ҳис қилишга имкон яратган; сўзни севдириб, шу сўзни яратган халққа муҳаббат руҳида тарбиялаган. Тилнинг сўз бойлигидан ифтихор туйғусини жунбишга келтирган. Ана шу олижаноб мақсад ғоз-ғоз редупликациясидаги аллитерацион оҳангга мутаносиб тушувчи ғор-ғор редупликациясининг тақозо этган. Натижада асли таносиблик оҳангдошлик заминида кечса-да, унинг замирида ниҳоят даражада сезиш қийин бўлган тазод бунёдга келган: Ғоз-ғознинг учиши юксакликда кечган бўлса, ғор-ғор ернинг тубида — пастликдадир. Юксаклик ва пастлик номутаносибликни юзага келтирган. Воқеа ана шундай кулгили вазиятда ғайритабиий бошланади. Бу ғайритабиийлик тобора чуқурлашгани сайин кулги авжи ҳам ҳаволай боради. Оқсоқ ғозни минган қаҳрамон ғор-ғор йўлидаги бозорда маймунчани кўради. Қаҳрамон ҳолати сингари маймунча ҳолати ҳам кулгили. У саросимада. Бу ҳам етмаганидек, яна маймунча ҳуркитилиб, кулги парвози кучайтирилади.

Табииyki, ҳуркитилиб *қулоқ-бурни тиккайган* маймунча энди бошқа ҳар қанча илтифотга ишонмайди. Чигит берилса ҳам қарамайди. Одатда, чигит қозонда сақланарди, бу чигит ҳам қозонда. Чигит ва қозон таносиблиги ишончини кучайтирса-да, маймунчага берила-

ётган чигит — қозонда қайнатишган чигит бўлганидан бир қадар ғайритабиийроқ. Худди шу ўрингача воқеалар болалар «ағдар-тўнтар қилган олам»га хос мантиқсизликлардай кечади. Бу билан болаларни воқеаларнинг кейинги оқимиға қизиқтириш, энг муҳими, уларнинг бутун диққатини инсонийлик моҳиятини идрок қилишга жалб этиш кўзланади. Бу воқеага беҳосдан булбул аралашади.

Чигит қозонда қайнар,
Булбул қафасда сайрар .

Чигит — қозонда, булбул — қафасда иборалари ҳолат мутаносиблигини ифодалайди. Бундай мутаносиблик қофиядаги оҳангдошлик билан янада мустаҳкамланади. Натижада ногаҳоний тарзда воқеага булбулнинг аралашгани сезилмай қолади. Шу нуқтада «ағдар-тўнтар қилинган олам» мантиқсизликлари ҳам тугаб, воқеалар мантиқлилиқ силсиласига кўчади ва қайтариқлар асосида ягона ўзанда оқа бошлайди.

Булбулнинг ҳам воқеани воқеага улаши таносиб санъати асосида кечади: булбул бор жойда — ҳофиз бўлади. Аммо бу Ҳофиз — гапирувчи ном, икки маъноли: ҳам хушхон хонанда, ҳам қўлига *кесар қилич* ярашадиган марднинг номи. Хушхон бўлган учун *ўнг бармоғи кумушдан*, мард баҳодир бўлгани учун тагида *бедов от*, қўлида *кесар қилич*. Унинг инсоний моҳияти — ана шундай жонбозлигида. Шу сабабли у билан фахрланса арзийди. Ахир у *кесар қиличда немис каллани* кесгани туфайли эркин ҳаёт тантана қилди-ку. Ўтлар кўрпаланди, улоқ-қўзилар яйрапти, хуллас, ҳамма ёқда фаровонлик ҳукм сурапти. *Оқча келиннинг гулгул* яшнаши важи шунда эмасми? Унинг *чинни косани ёғли патирга тўлдириб лўппи болага* тутиши бирам ярашиқки...

Шундай қилиб, қизиқмачоқнинг ниҳояга етганини сезмай қоласиз. Болаларга бахтли турмушдан мамнунлик туйғуси ана шуидай сингдирилади.

Шуни ҳам айтиш керакки, бу қизиқмачоқ аслида анча илгари яратилган бўлиб, Улуғ Ватан уруши таъсирида контоминацияга учраган кўринади. Бунини шу қизиқмачоққа бир қадар яқин бўлган «Ҳапиз оғам» номида туркманларда маълум варианты⁶⁸ ҳам яққол тасдиқлайди. Туркманчада умуман *душман калла* тўғрисида

⁶⁸ *Ҳапиз ага*. Ашгабат, 1975, 17—18-бетлар.

мулоҳаза юритилади, бу қачонлардир ўзбекча варианты ҳам шундай умумийликка эга бўлган, деган фикрни туғдиради. Ўшанда у халқ ва ватан эрки учун кураш фаровон ҳаёт гарови, деган муқаддас ғояни мурғак қалбларга сингдиришни кўзлаганлигига ажабланмаса ҳам бўлади.

Хуллас, фактлар туркий халқлар, жумладан, ўзбек болалари фольклорида қизиқмачоқлар мустақил жанр сифатида қадим замонлардан бери яшаб келаётганини тасдиқлайди. Аммо уларнинг мустақил жанр сифатида қачон шакллана бошлаганини ҳозирча аниқ айтиш анча қийин. Шунга қарамай, қизиқмачоқларнинг бунёдга келишида халқ қизиқчилиги репертуари муҳим роль ўйнаганлигини ҳисобга олсак, бу тарихнинг узоқ ўтмиши билан алоқадорлигини эътироф этиш мумкин.

Аллалар, эркаламалар, овутмачоқларда катталар фаоллиги етакчилик қилади. Бола уларнинг оҳангидан, уларга дахлдор ҳаракатдан таъсирланади. Мазкур жанрлардаги сўз бола учун тушунча сифатида қиммат касб этмайди. Алланинг оҳанги, эркалама завқи, овутмачоқнинг ҳаракатга уйғун майин навозиши болага ором бағишлайди, эркалатади, овутади. Қизиқмачоқларда иккала томон баб-баравар фаоллик кўрсатишади: катталар топқир ижодкор ва моҳир ижрочи сифатида; болалар шунчаки тингловчи бўлибгина эмас, балки тинглаганларини англашга, тасаввур ва идрок қилишга, шулар асосида ҳаёт ва ўйиндан иборат ўз оламларини яратишга, тушунчалар замиридаги ҳаёт мазмунини уқишга, улардан завқланишга интилувчи сифатида активлик кўрсата бошлайдилар. Бу ҳол болаларда психик фаолиятни активлаштира боради, пировард оқибатда онгнинг уйғонишига, дунёқарашнинг куртак ёза бошлашига йўл очади. Шу туфайли қизиқмачоқлар ўзбек халқ педагогикасида беқиёс қимматга эга. Бинобарин, уларни тўплаш, ўрганиш ва нашр этиш илмий-эстетик ҳамда амалий-тарбиявий жиҳатдан ҳам зарурдир.

МУНДАРИЖА

Муқаддима	3
I б о б. Бешик қўшиқлари	5
Аллалар	5
Айтим-олқишлар	33
II б о б. Суйиш қўшиқлари	50
Эркаламалар	50
Овутмачоқлар	64
Қизикмачоқлар	74

Ахунджан Сафаров

УЗБЕКСКАЯ ДЕТСКАЯ УСТНАЯ ПОЭЗИЯ

На узбекском языке
Ташкент, «Фан»

С. Оржоникидзе номидаги Ҳурмат белгиси орденли
Бухоро Давлат педагогика институти ҳамда Ўзбекистон ССР
Маориф министрлигининг илмий советлари томонидан
нашрга тасдиқланган.

Мухаррир *О. Абдуллаева*
Рассом *А. Алимжанов*
Техмуҳаррир *Л. Тюрина*
Корректор *С. Зокирова*

ИБ № 2283

Теришга берилди 10.02.83. Босишга рухсат этилди 9.03.83. P05539. Формат 84×108¹/₃₂. Босмахона қоғози № 1. Адабий гарнитура. Юқори босма. Шартли босма л. 4,62. Ҳисоб-нашриёт л. 4,9. Тиражи 1500. Заказ 48. Баҳоси 75 т.

ЎзССР «Фан» нашриёти, Тошкент, 700047, Гоголь кўчаси, 70.
ЎзССР «Фан» нашриётининг босмахонаси, Тошкент, М. Горький проспекти, 79.